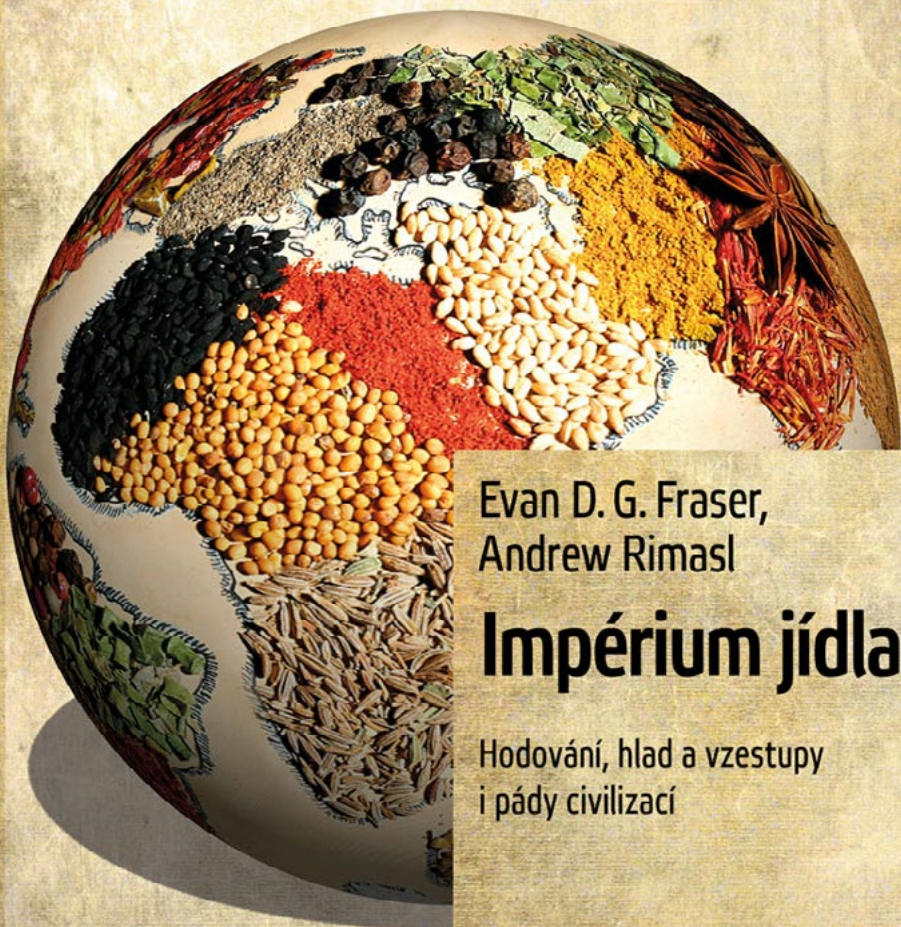

Evan D. G. Fraser,
Andrew Rimasl

Impérium jídla

Hodování, hlad a vzestupy
i pády civilizací

≡ KNIHA ZLIN

Impérium jídla

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.knihazlin.cz
www.albatrosmedia.cz

 KNIHA ZLIN

Evan D. G. Fraser, Andrew Rimas
Impérium jídla – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2019

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA

TEMA

Evan D. G. Fraser,
Andrew Rimas

Impérium jídla

Hodování, hlad a vzestupy
i pády civilizací

V překladu Lubomíra Sedláka

 KNIHA ZLIN

Věnováno Gabrielle a Palomě

Obsah

Úvod | 11

Část první | Cena potravin | 19

Přehrada Tři soutěsky | 21

Vzestup a pád potravinových říší, minulost, současnost a budoucnost | 26

Kapitola první | Trhy a obchod s potravinami | 35

Otcové z pouště | 40

Práce, modlitba, jídlo | 43

Agrární revoluce z desátého století | 46

Trhy a jarmarky | 48

Kyvadlo se zhouplo | 55

Kyvadlo se vrací zpět | 61

Hnojivo z kostí | 68

Kapitola druhá | Spížírny: Jak naložit s deseti tisíci tunami obilí? | 73

Národní bezpečnost a válka proti teroristům | 76

Pouze chléb | 80

Kromě chleba taky olej a ryby | 85

Hannibal dostal za vyučenou | 88

Otázka logistiky | 95

Příčiny vyčerpání půdy | 98

Jak levně nasytit impérium | 102

Spíží je prázdná | 105

Kapitola třetí | Farmy: Výroba potravin pro zisk a drancování životního prostředí | 113

Hrozny hněvu | 117

Bůh v poháru vína | 127

Slabé srdce dnešní potravinové říše | 137

Část druhá | Cena stoupá | 147

Experiment v zájmu přežití | 149

Bude to udržitelné? | 154

Kapitola čtvrtá | Voda a sporná léčba zavlažováním | 159

Ječmen nad zlato | 164

Obilí buď pochváleno! | 167

Orientální despotismus | 172

Ústup slonů | 179

Žlutnoucí řeka | 182

Samá voda? | 186

Kapitola pátá | Hnojivo zvané guáno | 193

Příběh dusíku | 195

Oslava fytoplanktonu | 199

Fekální politika | 201

Válečné říše | 209

Peruánští ptáci | 216

Kapitola šestá | Čokoláda se nemusí jíst hned | 219

Jak se potraviny kazí a jak tento proces zpomalit | 220

Je to džungle | 227

Průmyslový stát plný zeleně | 229

Vítězství rajského jablka | 235

Kalifornský projekt | 239
Problémy s pomerančovým džusem | 242

Část třetí | Prázdné kapsy | 249

Mraky věštící bouři | 251

Kapitola sedmá | Krvavé dobývání potravin | 259

Vzpoura na Molukách | 267
Nejjihnější mexický stát | 274
Výroba potravin a morálka | 280
Počasí coby rizikový faktor | 288

Kapitola osmá | Čaj a hlad | 293

„Ctihodná“ společnost | 296
Čaj o páté ve viktoriánské době | 302
Drogový kartel Jejího Veličenstva | 305
„V Americe by nemohl nastat hlad...” | 309
Velký hladomor | 313
Příští potravinové říše | 318

Kapitola devátá | Fair trade, organické potraviny a slow food | 325

Co je a co není férové | 329
Zelenější pastviny | 341
Lanýže a sedlácká polévka | 349

Závěr | Nové přejídání a zítřejší jídelníček | 359

Poděkování | 379
Doslov: Poučení i naděje | 383
Poznámky | 389
Rejstřík | 437

Úvod

Ani jeden z obou autorů knihy, kterou držíte v ruce, nikdy nehladoval; nikdy jsme se naopak neocitli v situaci, kdy bychom se hned uměli rozhodnout, jaké si vybrat k jídlu těstoviny. To je důležité vědět, protože tato kniha je sice o stravě coby historickém, ekologickém, ekonomickém a politickém fenoménu, ale v případě vlastní konzumace jídla jde o vysoce osobní záležitost. Každá rodina má jakousi svou kulinářskou DNA, Evan Fraser byl například v dětství pod vlivem té skotsko-kanadské, zatímco Andrew Rimas litevsko-americké, v tomto druhém případě ještě umocněné existencí prababičky z Alsaska. Evan tudíž znal velmi dobře dušeného tuňáka se zeleninou, vepřová žebra v sladkokyselé úpravě a orestované hovězí s brokolicí a mrkví, zatímco Andrew plněné zelné listy a palačinky s kuřecím masem a bešamelovou omáčkou typu Mornay. Když jsme pak trochu povyrostli, oba jsme věděli, že se můžeme těšit na velkou porci zmrzliny, šunkový sendvič z bílého chleba a plněnou tortillu. Stravování nás přitom propojuje s naší minulostí, ale stejnou měrou i naše duše s našimi těly a ty se zemí, takže je dobré vědět, že když použijeme výraz „jídlo“, máme tím na mysli „obživu“.

Z historického pohledu bylo obživou lidstva hrubé a chuťově nevýrazné zrní, které jej udržovalo při životě deset tisíc let. Při konzumaci jídla však nikdy nejde pouze o nějakou péči o buňky, tyto základní jednotky živého organismu, a jejich údržbu.

Žádné zvíře by nikdy nedokázalo kvůli zachování dobrého stavu buněk vymyslet dejme tomu *ganache au crème fraiche*. Kromě toho, že jídlo spouští minimálně dva z příjemnějších stimulů, je tu také vztah mezi člověkem a společností. Je to záležitost družnosti a paměti, která funguje na principu pečiva zvaného madlenka, jak se o něm ve svém díle zmiňuje Marcel Proust, či jako pomyslná rybářská návnada. V nejvyšším vývojovém stadiu to pak je druhá sklenice portského, ždíbec camembertu porovnáváný s anglickým sýrem Stinking Bishop a kousek čerstvě vyloupnuté ústřice v porcelánové misce. Stravu prostě konzumují všichni živí tvorové, ale člověk to provádí úžasným způsobem.

My jsme ovšem tuto knihu nenapsali, abychom oslavovali gastronomii. Knihovny po celém světě jsou plné publikací rozplývajících se nad všemi těmi pokrmy na jídelních stolech, ostatně i dlouhé pasáže v našem předchozím díle *Hovězí: Dosud nezveřejněné vyličení, jak mléko, maso a svalovina utvářely svět* jsou bez jakéhokoliv předstírání epikurejského charakteru. Když jsme ale na této knize pracovali, začali jsme se zamýšlet nad tématy tvořícími její osnovu. Ptali jsme se sami sebe, jaký bude mít změna klimatu dopad na to, co jíme, proč ve světě existuje se zdánlivou nevyhnutelností obezita i hlad, zda se půda na naší planetě spálí na prach, a jestli zaměstnanci našich tolik oblíbených supermarketů ve vyspělých zemích jednoho dne zamknou posuvné kryty regálů, za nimiž hučí chlazení, protože v těch boxech už nebude žádné maso.

Podobné otázky jsou samozřejmě velmi starého data, kladli si je v určité podobě už zemědělci, kteří před pěti tisíci lety kypřili písčité koryta potoků podél Eufratu. Znovu pak s nimi přicházeli Římané a mykénští Řekové, ale i mayští rolníci, když se na poloostrově Yucatán ve středověku dívali na oblohu bez jediného mráčku, nebo Kalifornané, ještě než byly vynalezeny

filmové kamery. Dnes, v době vysoce specializovaných hnojiv a plodin vypěstovaných ve zkumavkách, jsme nuceni si dotyčné otázky klást znovu, teď už ovšem musíme hledat i nové odpovědi.

Naše pět tisíc let stará městská civilizace by se dala shrnout do formulace „jsme to, co jíme“. Města od Jericha po New York se vyvinula na základě vzniku a výměny přebytků potravin. Ty se dají označit za bohatství a souvisejí tudíž s uměním, náboženstvím, vládnutím, válčením a všemi významnými druhy kultury – včetně těch, co voní poněkud nelibě. Přepravou kukuřice, pšenice a rýže podél řek, nahoru po odlesněných svazích a nakonec do hrnců a kastrolů anonymních generací jsme v minulosti vybudovali složité lidské společnosti.

Tyto společnosti neboli „říše jídla“ mohou existovat pouze v případě, že dochází ke třem věcem. Za prvé musí zemědělci vypěstovat více potravin, než kolik sami snědí, za druhé potřebují disponovat nějakým prostředkem, kterým je dopraví k poptávajícím zákazníkům, a za třetí je musí být schopni skladovat, aby se z nich, ještě než dojdou ekonomického zhmotnění, nestala pouhá kaše. Pokud jsou tyto tři předpoklady splněny, města prosperují.

Tato skutečnost je ovšem sama o sobě i jádrem problému. Říše potravin totiž mají podobně jako plodiny, na jejichž základě existují, tendenci se rozšiřovat, na rozdíl od pšeničných stébel se však vyznačují sklonem překračovat hranice udržitelnosti, takže se nakonec hrouť. Taková říše může například expandovat v období jen mírného slunečního svitu a drobných dešťů, zatímco když se o několik století později počasí takřikajíc pokazí, rychle se v důsledku chladu zase zmenší. V jiných případech může svou ekonomickou sílu zaměřit na nějakou jednu konkrétní plodinu a svá hladová města pak krmí prostřednictvím specializovaných producentů; tím se

ovšem stává zranitelnou vůči suchu, záplavám a nejrůznějším drobným škůdcům, takže ve chvíli, kdy přijde špatná úroda, se hroutí. Zmíněné říše také mohou zabírat novou, panenskou půdu, a po jejím vyčerpání se vrhnout na další, až už na svazích nezbude vůbec žádná ornice.

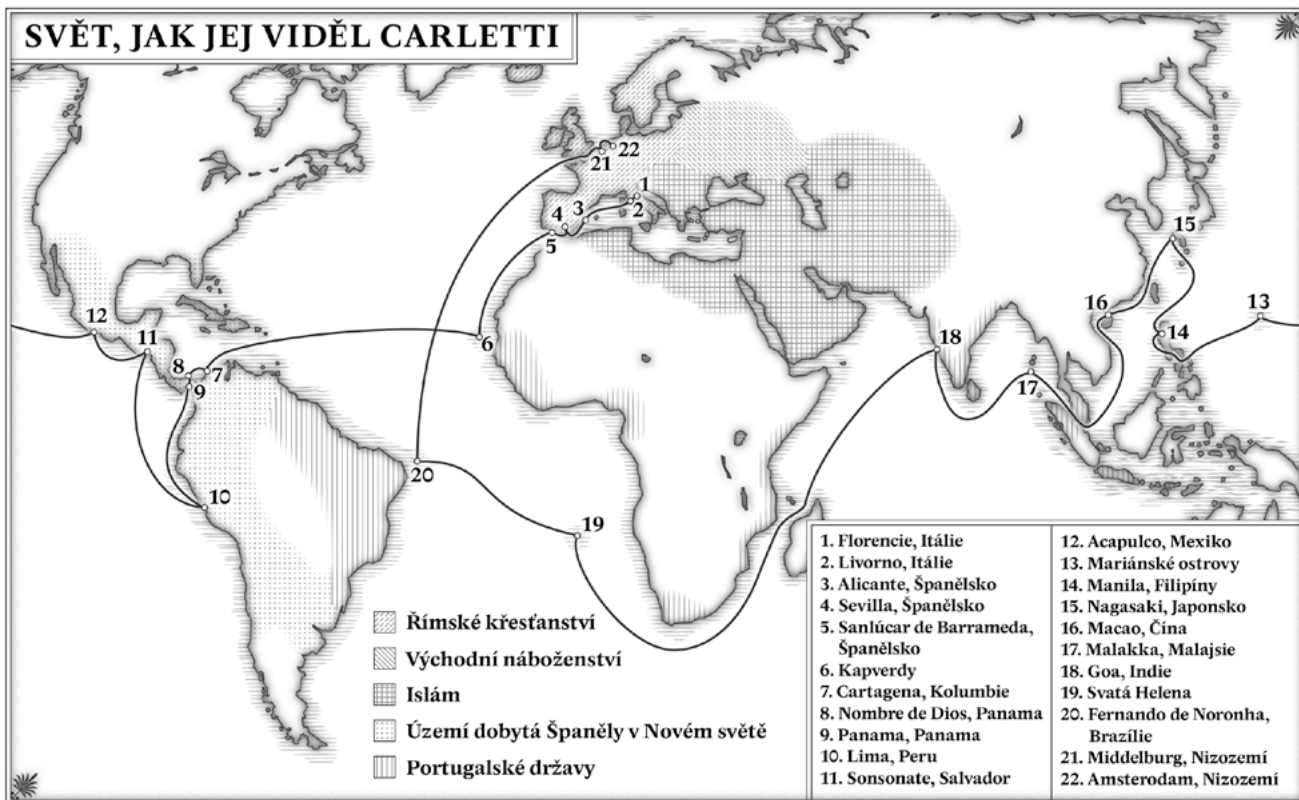
Docházet přitom může ke všem třem jevům najednou. Když se tak stane, dav rozzlobený cenou chleba ničí tržiště. Vlády pak dávají dohromady armády, které by dobyly zelenější a úrodnější údolí, zatímco obyvatelstvo je vytrháváno ze svých kořenů. Přes dřívější ploty se vrací zpět les, přestává se využívat obdělávatelná půda a společnost se zmenšuje. Dochází k tomu znovu a znovu a dochází k tomu i v současné době.

Tato kniha pojednává o tom, jak jsou potraviny, ekonomika, zemědělství a lidské říše součástmi jednoho příběhu. Když jsme tyto součásti zkoumali, zjistili jsme, že s nimi úzce souvisí dvě putování. To první bylo podniknuto na přelomu šestnáctého a sedmnáctého století, kdy se rodil globální trh. Bylo to poprvé, co mohl nějaký obchodník postupně obeplout celý svět – vystupoval z lodě a zase na ni nastupoval, aby mohl nakupovat i prodávat zboží, a choval přitom naději (obvykle mylnou), že se stane úžasně bohatým. Deník jedné z prvních osob, která se o podobnou cestu pokusila, nám umožnil sledovat počátky moderní „potravinové říše“, tohoto systému sestávajícího z opatření vytvořených člověkem, z techniky a půdy propojující zemědělce v Indonésii s bankami v Holandsku nebo peruánské rybáře s úředníky v Evropě.

Druhá cesta se uskutečnila o čtyři sta let později, v roce 2008, a to konkrétně po proudu řeky Jang-c’ťiang v centrální části Číny, tedy středem průmyslové potravinové říše. Řada témat z prvního putování, například eroze a doprava nebo cena ryb v jednom místě a kuřat v jiném, se zde opakuje. Rozsáhlé a složité civilizace se zvětšují a zase zmenšují, nadechují

a vydechují, a to způsobem, k němuž dochází znovu a znovu již od agrární revoluce. Hnojiva jsou dnes pravda kvalitnější, ale to jen způsobí, že pokles produkce bude o to dramatičtější. Forma, jakou vše probíhá, tedy postupný růst potravinového bohatství následovaný nepříjemným pádem, se nezměnila od doby, kdy přestal platit název Úrodný půlměsíc, označující jistá území. Vše se pořád opakuje a my bychom se měli poučit ze skutečnosti, že velké civilizace byly v minulosti vždy budovány na základech, které nejsou o nic pevnější než bláto pod jejich rýžovými políčky. Tyto civilizace se staly otroky potravin a to samé platí i o nás.

SVĚT, JAK JEJ VIDĚL CARLETTI

Část první

Cena potravin

Přehrada Tři soutěsky

Řeka Jang-c'-ťiang, temná jako dlouho luhovaný čaj, pomalu míjí přelidněné betonové aglomerace v centrální části Číny a nad ní visí hnědý soumrak. Pár kilometrů výš proti proudu její vlny dosud stále narážejí na skalní útesy a břehy bambusového lesa, ale v centru města I-čchang už postupuje vybudovaným kanálem, šedivá a stejně nepoddajná jako mrakodrapy tyčící se na zpevněném břehu. Ještě před pár lety se I-čchang dal označit za zapadlou osadu, prostě zapomenuté čínské městečko tak podobné desítkám dalších v tamním údolí. Dnes je to jedno z nových měst Dálného východu, jde ovšem o jakousi rezavějící popelnici, jejíž čtyři miliony obyvatel žijí pod příkrovem ozonu a oxidu uhličitého.

Slunce v tomhle městě moc často neuvidíte, zato auta rozhodně ano. Kolem zářivě osvětlených restaurací a nevěstinců, tiché modré záře televizorů za okny bytů a posmutnělých stromů v obrovských květináčích projíždějí jeden za druhým objekty z chromu a plastu, chrlící do vzduchu zplodiny z motorové nafty.

Kdyby byl I-čchang americké nebo evropské město, ocital by se z hlediska počtu svých obyvatel hned za těmi největšími, zatímco v Číně jej člověk jen stěží zaregistruje. Zaujímá však významné ekonomické postavení. Nachází se necelých tisíc kilometrů západně od Šanghaje proti proudu řeky Jang-c'-ťiang, na půli cesty mezi průmyslovým pobřežím a obrovskou čínskou

vnitrozemskou metropolí Čchung-čching. To by samo o sobě ještě bůhvíjak důležité nebylo, kdyby zde ovšem nehrál roli jistý geografický faktor, kterým je skutečnost, že I-čchang leží u přehrady zvané Tři soutěsky, největšího stavebního díla, jaké kdy lidstvo vybudovalo.

Fyzický rozměr hráze se vymyká schopnosti lidského mozku formulovat nějakou nadsázku, vyjádřit ji lze podobně jako matematickou konstantu π nebo vzdálenost mezi hvězdami pouze numericky. Těleso přehrady například obsahuje 27 940 000 krychlových metrů betonu a vyztuženo je kovovými podpěrami o celkové váze 256 500 tun, zatímco příslušná vodní nádrž zabrala téměř 642 čtverečních kilometrů a kvůli její výstavbě muselo být přestěhováno 1 130 000 místních obyvatel. Sečteno podtrženo jde o produkt civilizace, který lze opravdu charakterizovat jen prostřednictvím řeči čísel.

Když proplouváte zdymadly v horní části hráze, jako byste vstupovali ocelovou bránou do Brobdingnagu, země obrů z románu *Gulliverovy cesty*. Nachází se zde pět komor, přičemž do každé se vejde dvacet velkých nákladních plavidel; vrata mají na výšku padesát metrů, takže velké výletní lodě, pomalu se šinoucí vpřed, tam najednou vypadají jako pouhé vlečné čluny. Voda v komoře klesne za několik minut o celý metr a cestující na palubách natahují krky, aby dál viděli na oblohu. Pravdou je, že proplout zdymadly proti proudu Jang-c'-ťiang trvá tři hodiny, ale pasažérům to navozuje pocit, jako by vstupovali do jiného světa s naprosto odlišným měřítkem, než jaké má ten pod přehradou. Tok řeky je zde prostě přerušen a člověk nechává vše předchozí za zády.

Tento pocit zažívaný cestujícími je oprávněný. Přehrada Tři soutěsky je skutečně bránou do jiného světa, světa rozkládajícího se daleko za betonovým bludištěm města I-čchang, na jehož okraji Jang-c'-ťiang dosahuje šíře téměř dvou a půl kilometru.

Než Číňané začali proud řeky měnit¹, byla plná různých usazenin pocházejících dokonce až z Himálaje, které přinášela do své rovinaté, blátivé delty u Šanghaje. Teď už ovšem značnou část těchto sedimentů zachycuje betonový filtr v podobě mohutné hráze, takže jeden místní hydrolog, který si přál zůstat v anonymitě, dokonce říká, že od postavení přehrady se začalo největší čínské město propadat.

Jang-c'-ťiang zemi rozděluje na dvě poloviny, a to jak fyzicky, tak z pohledu gastronomie. Na jejím severním břehu začíná oblast, kde se pěstuje pšenice, zatímco na jih se táhnou rýžová pole. Dokud řeka zůstává splavná, zajišťují flotily obchodních lodí spojení čínského vnitrozemí na západě s trhy v Šanghaji a tím pádem i v celém světě. Ve chvíli, kdy se Jang-c'-ťiang rozvodní, což jednu dobu dělala pravidelně, ovšem následuje pohroma obrovských rozměrů – v roce 1931 zahynuly při takových záplavách čtyři miliony osob, takže došlo k dosud největší přírodní katastrofě se smrtelnými důsledky v dějinách lidstva².

Dějiny Číny jsou dějinami jejích řek a Tři soutěsky to mají změnit. Podle oficiálních prohlášení je přehrada jakýmsi gigantickým zdrojem obnovitelné a navíc čisté energie, takže každý rok zbaví silně zamořenou zemi stovek milionů oxidu uhličitého a dvou milionů tun oxidu siřičitého vypouštěných do ovzduší. Cílem je také poskytnout milionům rolníků spolehlivý způsob zavlažování, a co je nejdůležitější, povodně už by měly být pouze jednou za století, ne každých deset let jako donedávna, takže před záplavami by bylo ochráněno 1,5 milionu hektarů půdy a 15 milionů obyvatel³. Na druhou stranu se kritici obávají, že se přehradní nádrž postupně zaneše a bude připomínat ucpaný odtok z umyvadla nebo vany, jinými slovy prohlašují, že celý projekt je marnotratný a dokonce i nebezpečný⁴. Tito lidé také varují před možností zemětřesení, které by mělo až apokalyptické důsledky, jakož i před útoky

teroristů, a navíc upozorňují, že přehrada mezitím zaostala za vývojem na naší planetě, jelikož vlivem klimatických změn taje led na pólech a dvacáté první století se bude vyznačovat velkým počtem povodní. Projekt se prostě může ukázat jako zbytečný nebo dokonce s vysloveně katastrofálními důsledky, to v případě, že by se uvolnil gigantický proud blátivé vody, který by se valil údolím řeky a způsoboval smrt⁵, přičemž první obětí by se stalo právě město I-čchang.

Tři soutěsky se nicméně staly neobvyklým pomníkem lidského úsilí, v tomto konkrétním případě epochálního stavitelství, a symbolizují stav naší dnešní společnosti. Stonehenge odrážel vztah mezi lidmi neolitu a vesmírem, zatímco pyramidy oznamovaly, že panovníci mají pravomoci od Boha, a teď tu tedy máme přehradu sdělující tím nejokázalejším možným způsobem světu, že Čína je MODERNÍM státem. Už to není země ohnutých rolníků, které živí rýžová políčka, ale šestiproudých dálnic, laboratorních bílých plášťů a přehrad vyrábějících elektřinu pro laptopy, země, kde už je něco tak primitivního jako hroutící se břeh řeky „blátivou“ minulostí. Především je to však země, kde už nikdo nehladoví, kde už si dokonce i chudí obyvatelé mohou v supermarketu kupovat knedlíky z chladicích boxů. V jednadvacátém století už prostě Čína pyšníci se Třemi soutěskami nikdy nemusí mít obavu z hladomoru; je součástí bezpečného, čistého, moderního světa, součástí globální „potravinové říše“.

Tak to tedy alespoň vypadá. Koncem devadesátých let ovšem začalo některé západní odborníky znervózňovat, jaký bude mít globalizovaná Čína vliv na světové trhy s potravinami. Tito experti naznačovali, že tak lidnatá země v žádném případě nebude schopna všechny své obyvatele uživit, zejména ve světle skutečnosti, že se zmenšuje rozloha její obdělávané půdy. Obzvláště poptávka po rýži ze zahraničí podle nich do roku 2030

doslova vysaje zásoby v ostatních zemích, což povede ke vzrůstu cen této komodity a způsobí problémy všem zainteresovaným, počínaje makléři na plodinové burze v Chicagu a konče Brazilci žijícími ve slumech Rio de Janeira⁶. K ničemu takovému ale nedošlo, v rýži Čína zůstává stoprocentně soběstačná, tuzemskou spotřebu zabezpečuje domácí produkce, a země je také z valné většiny soběstačná, pokud se týče pšenice.

To by samozřejmě bylo dobrou zprávou pro všechny strany, pokud by šlo o trvalý jev, tak tomu však bohužel není. Čínská akademie věd nedávno konstatovala, že v důsledku změny klimatu i počtu obyvatel „produkce obilovin ... v průběhu století výrazně poklesne“⁷. To je naopak pro všechny špatná zpráva, protože tato země je svými farmami, sklady, chladicími vozy, plodinovými burzami, pokladnami v supermarketech a pánvemi na smažení beznadějně propojena se zbytkem světa. Vzpomeňme to dnes již klišé o tom, jak motýl zatřepe křídly na hladině Amazonky a vyvolá tím hurikán – když dnes rybáři lovíci v deltě řeky Mekong krevety vytáhnou na palubu člunu prázdnou síť, na Haiti to vyvolá nepokoje.

Aby své obyvatelstvo nasýtila, uchyluje se Čína k něčemu, co by se dalo nazvat *deus ex machina*, totiž ke geneticky upraveným variantám „super rýže“, poskytujícím dvakrát vyšší výnosy než v případě normální rýže⁸. Biotechnologie má ovšem svá negativa, jelikož dochází ke vzniku podivných škůdců, kteří geneticky mutují. „Super rýže“ tudíž vyžaduje „super pesticidy“ a také velké množství vody a dalších chemických látek, nemluvě o tom, že když Číňané zasadili první kmeny těchto laboratorních zázraků, doslova je zaplavili hnojivy. Pěstování podobných plodin také znamená velké výdaje na naftu, takže země své zemědělství podobně jako kdysi Západ připoutala k energetickému průmyslu. Je to celé v nejlepším případě smlouva s ďáblem a v tom nejhorším, až se někdy v budoucnu možná

dostaví osudný rok, kdy cena ropy podobně jako roční teploty vylétne rekordně vysoko, peklo.

Není ostatně vyloučeno, že geneticky upravené plodiny už ani nepovedou k nějakému technologickému řešení.⁹ Jeden z experimentů, kterými se v současnosti Čína zabývá, se týká kme-
ne rýže produkujícího svůj vlastní insekticid, jedovatou látku určenou k hubení larev například motýla zvaného *Scirpophaga incertulas* napadajících stonky. Problém ovšem spočívá v tom, že tento škůdce už je minulostí, ztratil svou sílu a nahradil ho nový, který se jmenuje *Nilaparvata lugens*. Opět to dokazuje, že ekologie se nedá vtěsnat do nějaké matematické rovnice¹⁰, vždy dojde k něčemu nečekanému, co proroky vyvede z míry.

Vzestup a pád potravinových říší, minulost, současnost a budoucnost

Vznik přehrady Tři soutěsky souvisí s tím, jak Čína získává potraviny, přičemž tento stát je podobně jako všechny rozvinuté země součástí globální potravinové říše.

A právě potravinovými říšemi se zabývá kniha, kterou právě začínáte číst. Městské společnosti je budují, aby nakrmily své obyvatele. V té nejjednodušší podobě jde o jakési sítě zemědělských usedlostí, cest, řek a vegetace umožňující dopravit potraviny z obdělávaného pole k poptávajícím zákazníkům. Aby něco takové dobře fungovalo, je třeba vyrábět více potravin, než kolik jejich producenti hodlají sami zkonzumovat, a musí se také během své nejjednodušší cesty od farmářů ke spotřebitelům konzervovat. Příslušná říše navíc potřebuje nějaký mechanismus, v rámci něhož dodávky potravin probíhají.

Zmíněné tři podmínky, tedy přebytek potravin, jejich uskladnění plus doprava a prodej zákazníkům, byly pilíři každé potra-

vinové říše, počínaje starověkým Egyptem a konče viktoriánskou Anglií. Bez jídla není život a bez potravinové říše tudíž nemůže existovat žádná civilizace.

Náklad obilí směřující do tábora legionářů, zjišťování, kolik chmele bude potřeba na sud piva, který se bude prodávat ve vesnici na druhém konci lesa, nebo balení čajových lístků na indické plantáže, určených pro cestu kolem mysu Horn – tak vypadal jeden rušný den v potravinové říši kdysi. Stavbaři, kteří lijí beton do gigantických vodních projektů v Číně, zase tvoří součást našich nesmírně složitých moderních potravinových říší, zajišťujících jídlo pro každého, kdo si jej kupuje v obchodě. Takovými lidmi jsme přitom všichni, tedy pokud nejde o soběstačného zemědělce nebo nějakého samotáře s rybářským prutem, jehož smýšlení výrazně ovlivnil filozof Henry David Thoreau.

I přes zdánlivé zvládnutí technických omezení, která brzdila jejich předchůdce, však vyspělé potravinové říše trápí problémy velmi starého původu. Dopouštíme se stejných chyb jako naši předci a výsledkem je systém stejně křehký jako zralý snop pšenice dvouzrunky – jedno rázné mávnutí a zrna z klasů vypadnou.

Moderní potravinové říše bohužel pracují se třemi zdánlivě evidentními skutečnostmi. Ta první spočívá v předpokladu, že půda naší planety je úrodná, takže v uplynulých osmdesáti letech lidstvo oralo, selo a sklízelo tempem, jaké Země ještě nikdy nezažila. I minulé potravinové říše se z ní samozřejmě snažily vytěžit maximum, ale na rozdíl od nás nedisponovaly moderními prostředky obdělávání. Dnes sice dosahujeme rekordních úrod, vyšších než dříve, zároveň však půdu vyčerpáváme a zmenšujeme tak to, co ekologové nazývají „přírodním kapitálem“. Pravda, spotřebováváním geologického bohatství jsme schopni nakrmit miliardy osob, tento fond ovšem neobnovujeme. Předchozí

potravinové říše poté, co znehodnotily svou půdu, vymyslely nějaké lepší technické prostředky, s jejichž pomocí jí vdechly nový život, nebo se přesunuly na jiná, dosud panenská území. Pokud se prostě nesetkaly s úspěchem (což se dalo předpokládat), byly příslušné říše nuceny jít dál, přičemž za sebou zanechaly opuštěná města a s sebou si jejich obyvatelé vezli vzpomínky na bohaté časy.

Naše potravinová říše svou činnost stále ještě neukončila. Už sto let cpeme do půdy nejrůznější chytrá hnojiva a osazujeme ji uměle vyšlechtěnými plodinami, přičemž otázka, kterou řeší v zemědělských laboratořích světa, zní, zda jsme schopni přijít s nějakým trvalejším biochemickým produktem. Farmaření se k přírodě chová násilnický a není jisté, zda budeme vždy mít po ruce nějaký protilék.

Druhou skutečností podryvající stabilitu potravinových říší je předpoklad, že počasí bude i nadále mírné – slunné, ale zároveň s občasnými srážkami. Něco takového jsme si sice užívali celé generace, nicméně jde pouze o prudký výkyv celkového trendu. Klima na naší planetě rozhodně není žádnou statickou záležitostí, a to i když bychom si odmysleli, jak je ovlivňováno lidskou činností. V dobách antického Říma bylo pravda několik století příjemně teplo, takže Evropa se těšila bohaté úrodě pšenice i vinné révy, v sedmnáctém století však nastala do značné míry opačná situace v podobě malé doby ledové, která nejen že zpomalila produkci potravin, ale rozložené masy dokonce vehnala do válek.¹¹

Všeobecně vzato mají potravinové říše tendenci růst, když jsou v určité rovnováze sluneční svit a déšť. To platí i pro náš stávající moderní systém, jelikož v období mezi silnými prachovými bouřemi v Severní Americe ve třicátých letech a velkým suchem v letech devadesátých nedošlo k žádným klimatickým šokům. Všechny skutečně hrůzné hladomory dvacátého století,

ať již v Číně, Bengálsku, Rusku, nebo třeba Etiopii, totiž způsobilo politické nebo ekonomické zlo, jinými slovy tyto tragédie nebyly vyvolány počasím, nýbrž chováním příslušných států.¹² Pokud bychom se ovšem chtěli z podobných příkladů nějak poučit, měli bychom ve chvíli, kdy se na nebi začnou stahovat mraky, nejen najít deštníky, ale také se podívat, kolik toho máme ve spíži. Pokles výnosů obilí je dosti často přímo úměrný poklesu počtu obyvatel měst.

Třetí chyba, kterou děláme, spočívá v předpokladu, že je lepší pěstovat pouze jednu plodinu, ale zato pořádně. Moderní říše se tudíž skládá z celé řady specializovaných oblastí produkujících velké množství potravin, které pocházejí z jen velmi malého počtu komodit. Z hlediska ekonomického jde o logický přístup, důsledky pro životní prostředí jsou však otřesné. Úzce specializovanou zemědělskou oblast mohou snadněji napadat různé druhy hmyzu nebo výtrusy, nemluvě o nevídaných obdobích sucha. Příroda je prostě nejodolnější, když je různorodá. Jednotlivé oblasti jsou navíc na sobě závislé, jen tak vzniká celá naše potravinová říše; žádná nemůže existovat samostatně, žádná není soběstačná – odstraníte jednu a celý systém se rozpadne.

A pak je tu ještě čtvrtý předpoklad, ovlivňující předchozí tři, týká se však jen našich moderních potravinových říší, takže nemůžeme poukazovat na nějaký historický vývoj, pouze vyvozovat určité logické závěry. Ten předpoklad spočívá v samozřejmosti, s jakou produkce potravin počítá s levnými fosilními palivy. Ropa pohání všechno od vodních čerpadel a mrazicích pultů na maso po továrny, které z chemických látek v nádržích vyrábějí umělá hnojiva. Bez zajištěného a levného zdroje energie bychom prostě nebyli schopni pěstovat a chladiť to obrovské množství potravin spotřebovávané v našich metropolích. Díky levné energii jsme schopni krmit světovou

populaci, i když už přesáhla počet šesti miliard, ale pokud by se té energie přestalo dostávat, začalo by klesat i množství lidí obývajících naši planetu.

Jde tady o celou řadu předpokladů, z nichž je možné vycházet při něčem tak důležitém, jako je zajištění stravy pro náš biologický druh. Počítá se s tím, že nebudou nijak kolísat ceny energií, nebere se v úvahu globální oteplování a vkládá se až existenciální víra ve vědce snažící se zastavit nekončící erozi půdy vymýšlením nových typů osiva a hnojiv. Zastánci podobné filozofie navíc vycházejí z předpokladu, že politici nebudou rušit obchodní smlouvy, tak jak to udělala například Indie, která v roce 2008 v panické snaze zastavit růst cen rýže na svém domácím trhu povolila export pouze druhu vyšší kvality zvaného basmati.¹³ (Země, jejichž obyvatelstvo bylo již dlouhou dobu na její obyčejné rýži závislé, například Bangladéš nebo některé africké státy, si ovšem hbitě vyjednaly výjimky a dohody „bokem“, aby ji mohly dovážet dál, ale co kdyby Indii opravdu došly potraviny?)¹⁴

Kdyby se nám podařilo dokázat nesprávnost jednoho z výše zmíněných předpokladů týkajících se naší potravinové říše, mohla by to být jen náhoda, ale pokud bychom vyvrátili všechny tři, už by asi šlo o víc, už by to zřejmě o něčem vypovídalo. Ve chvíli, kdy bychom je definitivně odmítli, bychom si totiž uvědomili, kolik skutečně stojí způsob, jakým vyrábíme, distribuujeme a konzumujeme potraviny.

Znepokojujícím způsobem se naše potravinová říše začala kymáčet na jaře roku 2008. Nejdříve se objevily jen nenápadné zprávy informující o suchu v Austrálii a změně hodnoty čínskému jüanu. Pak se ale novinové titulky staly dramatičtějšími, jelikož sdělovaly, že v Mexiku, Indii a Burkina Faso vypukly nepokoje, že v amerických supermarketech společnosti Walmart¹⁵ začali prodávat rýži na příděl, že zaměření na biopaliva

omezuje produkci obilí a že Světová banka vyhlásila mezinárodní krizi¹⁶.

Vypukla panika, což bylo reakcí vcelku pochopitelnou. Světové ceny potravin, které i tak ve srovnání s první polovinou daného desetiletí vzrostly o 25 %, tehdy vysloveně vystřelily vzhůru a jejich nákup se místo každodenní banality stal jakousi mimořádnou záležitostí. „Ceny základních potravin od roku 2005 vyskočily o 80 %,“ prohlásil v dubnu 2008 prezident Světové banky Robert B. Zoellick a dodal: „Reálná cena rýže se minulý měsíc vyrovnala devatenáct let starému maximu a reálná cena pšenice dokonce rekordu dosaženému před osmadvaceti lety, přičemž její průměrná cena byla téměř dvakrát vyšší než v uplynulých dvaceti pěti letech.“¹⁷ Následkem podobného vývoje se toho jara ocitlo v obávané statistické kategorii zvané „Hladovějící“ dalších sedmdesát pět milionů lidí.¹⁸

V panující celkové hysterii jen nemnozí z nás zaregistrovali, že rok 2008 byl přitom nejlepším v historii světového zemědělství. Ještě nikdy nevytěžili farmáři z půdy tolik jako tentokrát a ještě nikdy nedosáhla úroda takové úrovně; obilí se například tehdy na naší planetě sklídilo 2,24 miliard tun, oproti předchozímu roku o výrazných 5 % víc. Ceny potravin nicméně skutečnost, že šlo o největší úrodu v dějinách lidstva, naprosto neodrážely, všeobecné očekávání, že klesnou, se ukázalo být pouze iluzorní.

Historie zná řadu případů, kdy došlo doslova k rozcupování z pohodlnosti zjednodušených předpokladů. V devatenáctém století, kdy v Británii během viktoriánské éry vrcholil průmyslový rozvoj a obrovský rozkvět zažívala mechanizace, zemřelo čtyřicet pět milionů jejích obyvatel, protože do koloniální politiky této země, za normálních okolností dobře promyšlené a stavějící si rozumné cíle, osudově zasáhlo počasí v podobě klimatického jevu zvaného El Niño¹⁹. Pokud by tehdy zasáhla

svět opravdová ekologická katastrofa, dejme tomu v podobě sucha na americkém Středo­západě nebo napadení obilí na Ukrajině škůdcem, šlo by o strašnou lekci. To je ta negativní stránka potravinových říší – souvislost mezi poličkami v naší spíži a mzdou řidičů traktorů v severočínské nížině je prostě realitou, ať již v dobrém, nebo špatném smyslu.

Podvýživa a hlad jsou pro mnohé obyvatele světa něčím nepředstavitelným, nicméně rozdíl mezi souvislostí a závislostí je pouze otázkou úhlu pohledu. Kongres Spojených států schválil zákon na podporu biopaliv a obyvatelé Bangladéše si najednou nemohli koupit rýži, zatímco když australští chovatelé dobytka zkrachovali kvůli suchému létu, došlo k rozbíjení výloh obchodů v Senegalu. Je to stejné, jako když špatné hypoteční půjčky v USA vyvolaly hospodářskou recesi v zemích Evropy.

Finanční krize ovšem životy lidí „jen“ ruinuje, zatímco ta potravinová je ukončuje. Žádní rodiče ještě nikdy nebyli svědky toho, jak jejich dítěti coby důsledek kurdějí vypadávají zuby jen proto, že jim zaměstnavatel přestal přispívat na penzi. Pokud se ovšem začne hroutit potravinová říše, jde takříkajíc „o krk“.

V uplynulých sto letech byla naše průmyslová potravinová říše obdivuhodně úspěšná, ale všechna impéria se dříve nebo později otřesou a nakonec zhroutí, ať již před tím procházela několika stoletími jen pozvolného úpadku, nebo ne. Přehrada Tři soutěsky, která si ke svému okolí dovoluje tolik, že dělá dojem jakési až nadpozemské stavby, je buď symbolem naší spásy, nebo naopak symptomem našeho blížícího se kolapsu. Jde o jakési měřítko globálního potravinového průmyslu, v rámci něhož jsou propojeny doslova miliardy zemědělců, dělníků a spotřebitelů, přičemž všichni také musí jíst. Zároveň nám dotyčná přehrada připomíná, že celosvětový dopad nemají jen technický pokrok a komodity přinášející zisk, ale také stéb­la trávy.

Kapitola první

Trhy a obchod s potravinami

Rok 1591 není zrovna jedním z těch, které se děti učí ve škole coby důležité, protože se v nich velcí mužové obklopení prapory střetli ve významných bitvách nebo po dlouhé plavbě spatřili pevninu. Možná byl zajímavý, ale rozhodně ne tak převratný jako rok 1453, kdy Turci dobyli Konstantinopol, nebo rok 1588, kdy se španělské válečné loďstvo zvané Armada vydalo k břehům Anglie. Rok 1591 nicméně spadal do období končící italské renesance, období, které lze jako takové označit za větší historický přelom než nějaké konkrétní datum spojené s velkým proléváním krve. Během těch rušných staletí, kdy se Italové zabývali humanismem, se totiž evropská kultura výrazně změnila.

Centrem renesance byla Florencie a dějiny jsou plné významných osob pocházejících z tohoto města. Zvykli jsme si je vídat na obrazech zarámovaných pozlacenými listy, na kterých díky jemně namíchaným olejovým barvám vypadali jako živí. Známe klidné, spokojeně vyhlížeující Medicejské, Michelangelovy postavy se svaly jako z tělocvičny i toho kazatele Savonarolu s orlím nosem vystupujícím z kápě na hlavě. Někdy nám pravda připadá, že autoři jejich portréty přehnali, to když mají znetvořené brady jako nějakí zloduchové nebo opuchlé tváře jako opilci. Zároveň jsou ale ty obrazy stejně

jako my současné, zejména když je porovnáme se strohými dvojrozměrnými triptychy z předchozích staletí.

Hrdinou naší knihy je Francesco Carletti, kterého historická freska na stropě jedné baziliky zobrazila coby cherubína, tedy andílka, jehož drobná tvář shlíží dolů z oblaku. Není to žádná ústřední postava celé scénérie, jen jakýsi třpytící se detail na jejím okraji, nicméně na své okolí hledí z ptáčích perspektivy.

Carletti se narodil v roce 1573 a měl řadu významnějších současníků, než byl on sám. Nešlo o žádného šlechtice, malíře, kondotiéra, reformátora v černé sutaně nebo člověka posvátně rozhořčeného, pouze o obchodníka nakupujícího a prodávajícího nejrůznější výrobky, obzvláště potraviny, s cílem dosáhnout určitého zisku. Ve svých myšlenkách se rozhodně nezabýval takovými věcmi, jako je například poezie – za rozhodující považoval mít dostatečné příjmy, plné břicho a častý pohlavní styk, takže přelomem šestnáctého a sedmnáctého století proplouval jako nějaká bárka velkými vlnami na moři zanesená hodně daleko. Zároveň je ovšem možné tohoto muže označit za svým vlastním způsobem velmi počestného.

Carletti patřil k prvním Evropanům, kteří popsali svou obchodní cestu kolem světa, a toto jeho dílo, vzniklé na počátku moderní doby, je unikátním záznamem vzniku potravinové říše, jak ji známe dnes. Šlo o milého člověka bez předsudků, schopného pozorovat vše kolem sebe a disponujícího výbornou pamětí na detaily, obzvláště pokud se týkaly peněz, sexu a jídla.²⁰ Jeho otec Antonio Carletti byl průměrně prosperující kupec s obchodními zájmy ve Španělsku a syn Francesco vyrazil 20. května osudného roku 1591, ještě jako teenager, na obchodní cestu, která se nakonec stala jednou z nejméně podařených v dějinách lidstva. Celé to putování trvalo sedmáct let, během nichž obeplul – částečně proti své vůli – celou zeměkouli, na-shromáždil a pak zase ztratil obrovské jmění, od Kapverd po

Indii se zapojil do nejrůznějších erotických dobrodružství a zúčastnil se také úžasné řady obědů.

Carletti je tedy, jak už jsme zmínili, hlavní postavou naší knihy, nicméně jejím ústředním tématem výroba potravin, jakož i jejich skladování a prodej. Peníze a sex se tudíž na stránkách naší publikace objevují pouze příležitostně, ostatně i pro tohoto člověka tak jako pro každého jiného bylo rozhodující jídlo – k nějaké aktivitě nás nutí především žaludky, nikoliv srdce či dokonce pohlavní orgány.

Florencii Carletti opustil společně s přítelem své rodiny, obchodníkem, který se jmenoval Nicolo Parenti; ten si jej vzal na starost coby učně. V Livornu se nalodili na galeonu a po absolvování příjemné plavby dorazili do prosluněného přístavu Alicante, starobylého španělského města, které se o čtyři sta let později stane levným místem neřesti pro anglické turisty. Tady oba nasedli na koně a jižní část Iberského poloostrova vyrazili do Sevilly, vzdušnou čarou vzdálené nějakých pět set kilometrů.

Španělsko bylo v roce 1591 centrem evropského obchodu a srdcem globální říše, v jejímž čele stál bigotní katolík Filip II. Králové této země ovládali zároveň coby císaři Rakousko, Holandsko a také značná území v Itálii, nemluvě o onom podivném a vzdáleném, ale bohatém světě za Atlantikem. Právě do tohoto neznáma dopluli o pouhou generaci dřív španělští dobrodruzi, a když se na pokraji šílenství zase vraceli do rodné vlasti, bylo to na lodích, které se prohýbaly pod drahými kovy. Jejich krajané obchodníci pak tudíž v Potosí vážili ingoty velké jako lidská pěst a zaplavovali evropské trhy dublony.

Sevilla byla v době, kdy tam dorazil Francesco, finančním centrem španělského impéria. Parenti si po příjezdu otevřel na břehu tamní řeky pobočku, což nebylo nic divného, jelikož šlo o italského obchodníka s bohatými styky. Ani ambiciózní

mladík Carletti si ovšem nemohl vybrat lepší místo pro vyškození, jak se pohybovat ve světě peněz, jeho situace by se z dnešního pohledu dala přirovnat k privilegovanému stážistovi, který následuje nějakého londýnského makléře na Wall Street a nemusí ani platit za ubytování a stravu. Hned vedle našich dvou Italů se navíc nacházela kancelář zabývající se obchodem se Západní Indií, kde se díky královským zakázkám uskutečňovaly sny o velkém bohatství, a na nábreží se mluvilo o trzích v Mexiku, nákladech přivezených z Peru, nasazení vojáků na ostrovech v dalekém Pacifiku nebo cenách rudy. Město se považovalo za významné a kosmopolitní a bylo prodchnuté pocitem dobrodružství.

Dobrodružné výpravy ovšem nekončily vždy jen loděmi vracejícími se do Španělska přetíženými zlatem ukradeným Inkům. Zhruba sedmdesát let předtím, než do země dorazil Carletti, příplula do města Sanlucar de Barrameda, sloužícího Seville coby mořský přístav, jiná loď. Jmenovala se Victoria a jejím kapitánem byl baskický dobrodruh Juan Sebastian Elcano. Jako jediná z celého konvoje, který se o tři roky dříve ze stejného přístavu vydal na cestu západním směrem a jemuž velel jistý Ferdinand Magellan, se do vlasti zase vrátila. Magellanova výprava dokázala coby první obeplout zeměkouli, ale ani v době, kdy do Sevilly přicestoval Carletti, tedy o sedmdesát let později, nebyla plavba mezi Španělskem a Asií ještě žádnou procházkou růžovým sadem. Magellana, jak známo, ubili k smrti na Filipínách, a o něco později zemřel Elcano, když se podruhé pokoušel překonat Tichý oceán. Podmínky se během těch tří generací do roku 1591 moc nezměnily.

Evropané vyplouvající v devadesátých letech šestnáctého století do Východní Indie mohli prostě stále ještě počítat se smrtí v důsledku ztroskotání svých lodí, hladu nebo nepřátel-

sky naladěných místních obyvatel, nebyli však hloupí. Degradace půdy a zvyšování počtu obyvatel způsobily, že rodné země těchto dobrodruhů začaly být přelidněné a také se v nich zvyšovaly náklady na život – růst cen potravin a paliv v Evropě té doby nelze označit jinak než jako prudký.²¹ Reformace a proti-reformace navíc vedly k občanským válkám a krutostem, takže konstatovat, že ekonomiky zemí na tomto kontinentu čelily koncem šestnáctého století období nejistoty, by bylo značným podceněním vážnosti situace.²² Zkusit štěstí za oceánem tudíž dávalo smysl.

Evropané samozřejmě mohli zůstat tam, kde to znali, utáhnout si opasky a modlit se za „vysvobození od zlého“, což většina skutečně i udělala. Řada králů a ministrů se však ve své touze po nových územích a čerstvých zdrojích surovin rozhodla zaměřit pohled k oceánům, aby se evropská potravinová říše po letech minimálního růstu mohla zvětšit. Nešlo přitom o nějaký nařízený postup jednotný pro celý svět. Také Čína zažívala neradostné století, ale místo aby podlehla lákadlu flotil a tropických pláží, rozhodli se její vládci přeměnit kapitál, kterým disponovali, v nesmírně tvrdou práci svých poddaných, jelikož své obyvatele přinutili intenzivně obdělávat jejich půdu. Evropané zvolili opačný postup – a vyplatilo se jim to.²³

Cesta našeho Itala byla součástí širší tendence obyvatel kontinentu vydávat se na moře. Španělsko a Portugalsko nerozvíjelo své vlastní zdroje a raději začalo vysílat obchodníky, kteří by chybějící zboží přiváželi ze zahraničí. Muži jako Carletti vyšlapali první chodníčky na cestě k moderní potravinové říši a jak z Cádizu či Lisabonu vyplouvaly lodě, k Evropě se znovu začalo obracet štěstí. Velmi dlouhý postupný úpadek, trvající tisíc let, se konečně chýlil ke svému konci.

Otcové z pouště

Ze zničení Římanů a uvržení Evropy do doby temna jsou obvykle obviňováni Gótové, pokles gramotnosti a křesťanská nemohoucnost. Ano, vpády barbarů nepochybně přispěly k rozkladu římské civilizace výrazným způsobem, problémy způsobené obchodem s potravinami však odsoudily tento kontinent k dlouhému spánku vedoucímu k chudobě. Nakonec ovšem ty samé potraviny Evropu z její stagnace zase dostaly.

Když dospěla západní polovina římského impéria od úpadku k vyslovenému rozkladu připomínajícímu mrtvolu v hrobě, začala Evropa hladovět. V předchozích staletích sytila miliony jejích městských obyvatel celá síť zemědělských usedlostí, skladů, námořních tras, zpevněných cest a vojáků, zejména v Itálii, to všechno však se zánikem římských legií zmizelo. Obzvláště na okrajích říše se infrastruktura rozpadla do té míry, že rolník nedokázal dostat své výrobky spolehlivě na trh ve městě, jelikož cesty se staly neudržovanými a navíc na nich nebylo bezpečno. Se zánikem možnosti dopravy už tak obchodníci neměli svým zákazníkům co nabídnout a místo pracovaného systému prodeje a nákupu potravin se rozšířil jen opatrný drobný obchod s jednotlivými luxusními produkty, například kořením nebo ozdobnými předměty. Jediným způsobem, jak přežít, se tak pro masu Evropanů stala samozásobitelská zemědělská výroba. Mezi městy na jedné straně a poli a sady na straně druhé vznikla jakási propast. Obchodníci rozebírali své lodě, aby měli dřevo, a staré obchodní cesty se přestaly používat. V souladu s takovým vývojem klesl počet obyvatel tohoto světadílu mezi roky 200 a 600 n. l. o polovinu a Řím měl dokonce v roce 300 pouze čtyři sta tisíc lidí, zatím-

co o sto let dříve to bylo kolem jednoho milionu, nejvíc v historii města.²⁴

Městský život se v pátém století prostě rozpadl, protože přestala plnit svou funkci nejen římská armáda, ale také zemědělství a obchod.

Vzhledem ke značně rozšířenému hladu, rabování a pocitu bezvýchodnosti se někteří lidé rozhodli otočit ke společnosti, v níž žili, zády – když je hodila přes palubu, tak udělají to samé i oni. K prvním takovýmto poustevníkům patřili zbožní egyptští křesťané, později označováni jako Otcové z pouště, především svatý Antonín. Tento člověk odmítl dekadenci tehdejší společnosti a její válčení, vzdal se veškerých světských požitků a založil hospodářství, kde pěstoval biopotraviny:²⁵

„Antonín obešel dokola horu, našel vhodný malý kousek půdy a s pomocí dostatečného množství vody z pramene jej zoral a osel. To pak dělal každý rok, takže si tímto způsobem zajistil obživu. Byl rád, že kvůli tomu nemusí nikoho žádat o pomoc a není nikomu v žádném ohledu na obtíž.“²⁶

Přístup svatého Antonína k životu zaujal ostatní svět, který byl nespokojený a vystrašený, takže jeho příkladu začaly následovat celé zástupy dalších lidí.²⁷ O sto let později se jedním z nich stal i Jan Kassián, nová hvězda stoupající po příčkách církevní hierarchie. Tento člověk se podle určitého duchovního plánu vydal na cestu po zbídačených okrajových částech římského impéria, takže se několikrát zastavil ve Svaté zemi a pak dlouho žil asketickým způsobem v egyptské poušti. Po několika letech rozjímání o pozemských svodech se vrátil do hlučného prostředí církevní politiky a doktrinářských sporů, načež se usadil v jižní Francii. Inspirován vzpomínkami na

svůj pobyt v Africe založil v Marseille klášter, aby v něm mohl dát dohromady podobnou skupinu asketů, jaké poznal při svém předchozím putování.²⁸ Tady už následně Kassián strávil většinu svého zbývajcího života, a to konkrétně psaním instruktážních knih, jak vybudovat klášterní společenství, jinými slovy jakýchsi příruček pro začínající opaty.²⁹

Poměřováno situací v sedmém století na tom byla Marseille velmi dobře. Strmé pohoří severně od města ji chránilo před nekonečnými válkami mezi předáky rodu Merovejců, a i když se v okolí v souvislosti s charakterem krajiny nedalo pěstovat moc potravin, sloužil jeho obyvatelům coby zdroj obživy hluboký přístav. Marseille navíc leží u ústí řeky Rhony do moře, takže město ovládalo nejvhodnější vodní cestu do francouzského vnitrozemí. Šlo tedy o jedno z mála lidských sídel, které za tehdejších ponurých časů prosperovalo, a to díky obchodu s vínem, rybami a obilím mezi Francií a ostatními zeměmi Středomoří. Tato činnost městu umožňovala růst, zatímco ostatní sídla se měnila na pastviny pro kozy; díky svému dostatečnému bohatství Marseille stavěla další čtvrtě, to všechno v době, kdy většina jiných měst rozšiřovala pouze své hřbitovy. Vyrostlo zde dokonce i okázalé baptisterium, nejúžasnější v celé tehdejší Evropě, a také cimbuří na hradbách „odolné vůči obléhání“.³⁰

Vypadá to samozřejmě jako ironie, že se Kassián, který vždy trval na tom, aby jeho mniši žili v chudobě, rozhodl umístit nový klášter v jedné z mála prosperujících oblastí dané doby. Možná hodlal zkoušet jejich odolnost vystavováním lákadlu bohatství, pravděpodobnější však je, že coby dostatečně pragmatický „manažer“ chápal, že samotný řeholník je sice schopen popírat své biologické touhy, ale klášter jako takový potřebuje kuchyň a trhy. Jde tady též o slavnou otázku, zda bylo dřív vejce, nebo slepice. Klášter byl každopádně ekonomickým darem z nebes a v tehdejší Evropě, kde se obchod a zemědělství

úspěšně hroutily, Kassián Marseille značně hospodářsky zvedl. Jeho mniši se totiž nevěnovali pouze modlení za příští svět, ale také tvrdě pracovali, aby zlepšili ten stávající, a to produkci potravin.

Práce, modlitba, jídlo

Neúprosné oddání se Bohu a život v pospolitosti, to byla tehdy populární kombinace.³¹ Několik desetiletí po smrti Kassiána upravil jiný mnich, svatý Benedikt z Nursie, pravidla panující v marseilleském klášteře do standardizované podoby, která se dala použít kdykoliv. Šlo prostě o jakýsi univerzální model skupinového asketismu. Benediktinské kláštery se pak začaly šířit a koncem osmého století už jich byla v krajině celá řada, přičemž každý představoval určité centrum pilné práce a výroby potravin na jinak stagnujícím kontinentu.³²

V kláštorech se pěstovaly potraviny a skladovaly jejich přebytky, takže se stávaly jakýmsi podnikatelskými, finančními a kulturními středisky, jakož i místy, kde se zdravě jedlo. Obchodem s tímto druhem zboží se dokonce mniši zabývali do takové míry, že řeka Seine, obtékající jeden z klášterů, byla „vodní cestou pro plavidla přepravující nejrůznější náklad“, jak napsal jistý středověký autor.³³ Opati navíc uzavírali obchodní dohody i mezi sebou, takže klášter v St. Denis například nakupoval sůl, víno a olej od jiného v Marseille.

Benedikt vymyslel velmi úspěšný „podnikatelský plán“, přičemž vycházel z přesvědčení, že život v klášteře by neměl znamenat něco vysloveně nepříjemného. Tento člověk například chtěl, aby jeho mniši byli dostatečně silní pro tvrdou zemědělskou práci, takže jim doporučoval jíst každý den, v létě dokonce dvakrát, zatímco Kassián pouze dvakrát nebo třikrát týdně. Tento Benediktův předchůdce si pod pojmem „opulentní jídlo“

představoval „vysušené vikve se solí a olejem plus tři olivy, dvě sušené švestky a jeden fík“. ³⁴ Jeho následovník byl příznivcem chutnějších pokrmů, takže navrhl, aby denní strava sestávala z necelého půl kilogramu chleba a dvou vařených jídel, jinými slovy na tu dobu docela slušná kuchyně. Mniši už také neměli trávit noci jakýmsi metafyzickým zápasem s démony z okolní vyjící větrné pustiny, takže začali spát šest až osm hodin, a to na matracích, zakrytí dekou a s polštářem pod hlavou. Kdyby se totiž drželi přísně asketických pravidel, jak už bylo řečeno výše, nedostávalo by se jim sil k prospěšné zemědělské práci, kterou přitom svatý Benedikt považoval za stejně důležitou jako modlitby.

Uvolnění podmínek v benediktinských klášterech zavedených původně Kassianem vedlo k jejich větší přitažlivosti i pro osoby, které nebyly zrovna náboženskými fanatiky. Začali je tudíž vyhledávat lidé, ať již nevolníci, nebo naopak příslušníci šlechty, kteří buď nechtěli, nebo nebyli schopni žít tam, kde dosud. Zároveň do těchto klášterů neustále přicházeli také lidé válkami zbavení domovů nebo donucení k podobnému kroku hladem. Kláštery, zejména poté, co svou správu přizpůsobily benediktinským pravidlům, se staly symbolem bezpečí a dokonce i naděje na lepší život. I ten nejnižší postavený nevolník zde, mezi mnichy, mohl dostat jídlo a přístřeší, nebo se dokonce naučit nějakému řemeslu. Opat Aelfric z anglické vesnice Eynsham popsal o několik generací dříve, než si Vilém Dobyvatel podmanil jeho vlast, významné postavení mnichů v tamní společnosti následovně:

*„Trůn stojí na třech pilířích, které tvoří laboratores, bellatores a oratores. Laboratores jsou ti, kdo nás živí, tedy oráči a sedláci... oratores ti, kdo se za nás přimlouvají u Boha... a bellatores ti, kdo stráží naše sídla...“*³⁵

Jde o pěkné shrnutí rolí ve feudální společnosti, i když vůči oratores, tedy mnichům, trochu nespravedlivé. Ti se totiž nejen modlili za dobro světa, ale také prováděli praktická vylepšení, jelikož půdu zbavovali kamení a ostružiníku a přetvářeli ji na upravená zelená políčka.

Ne všechny středověké kláštery byly pravda benediktinské, obzvláště v Irsku měli v tomto ohledu svou vlastní tradici sahající až do 5. století n. l. Kromě několika nestálých poutníků však každý mnich obdělával půdu, mýtil lesy a obchodoval s potravinami. Kláštery navíc ty, kteří v nich pobývali, podobně jako dnešní nadnárodní společnosti přežily, a na rozdíl od pozemků vlastněných světskými osobami se jejich majetek nerozptýlil mezi generace lidí, jimž byl odkázán. Během staletí zemědělské práce, obchodování a přijímání pozůstalostí od lidí doufajících, že si koupí šťastný posmrtný život, tak kláštery nahromadily úžasné bohatství a staly se skutečnými finančními centry.³⁶ Kláštery také expandovaly do nových oblastí, ať již v důsledku posvěcené pracovní morálky mnichů, královského dekretu, nebo činnosti spřátelených kupců, což byli často také mniši.³⁷ Obyvatelé klášterů spojující své znalosti farmaření s náboženským nadšením se vydali konkrétně do lesů střední Evropy a tamní divočinu proměnili v obdělávanou půdu.³⁸

To bylo něco nového. Od pádu říše římské si lidé navykli konzumovat pouze to, co si sami vypěstovali na vlastním políčku, případně ještě tak co si vyměnili se sousedem. To však není žádný základ, na němž by se dal vítězoslavně budovat návrat do civilizace. Aby se Evropa vymanila z chudoby, potřebovala vyrobit více potravin, než kolik dokázali sníst sami zemědělci, a potřebovala také nějaký mechanismus, díky kterému by se s tímto přebytkem mohlo obchodovat. Jak ony produkty, tak onu „distribuci“ přitom zvládali právě mniši.

Agrární revoluce z desátého století

Kláster obvykle vznikl tak, že jeho zakladatelé, často s finanční pomocí krále, pokáceli kus lesa, kde žila jen divoká, někdy dokonce nežádoucí zvířata. Trochu to pravda připomíná situace, kdy dnešní developéři koupí nějaký pozemek v okrajové čtvrti města, aby sloužil „obecnému blahu“, i když lidé, kteří tam dosud žili, obvykle nejsou z demoličních čt přilí nadšení. Zpočátku si takový rodící se klášter musel nechat posílat základní potraviny jako mouku a maso od jiných, sesterských, takže tím vznikaly obchodní cesty vedoucí do dosud tajemných částí kontinentu. Ve chvíli, kdy jeho políčka začala dávat úrodu a stáda se začala rozšiřovat, vzniklá soběstačnost přilákala do částečně již zcivilizovaného místa další osoby s úmyslem se zde usadit a klášter se stal jakýmsi ekonomickým centrem zkultivovaného prostředí. V desátém století tak v důsledku podobného postupu zmizely miliony akrů vřesovišť, lesů a bažin.³⁹

V Anglii se odlesňování dokonce stalo formou pokání. Krále Viléma trápilo, že během jeho invaze do této země bylo zabito tolik lidí, a snažil se najít způsob, jak svou duši očistit. Církev tudíž stanovila, že za každého usmrčeného anglosaského vojáka je nutné se sto dvacet dní kát. To ovšem představovalo pro vítězné Normany velký problém, totiž kdy by se takové činnosti mohli věnovat. Kde by měl nějaký baron či dokonce samotný král, plně zaměstnaný úkolem podřídit si nepřátelsky naladěné obyvatelstvo, najít čas na modlení? Řešením nakonec bylo vcelku logicky najmout za tímto účelem profesionály.⁴⁰ Vilém Dobytel a jeho šlechtici zahájili kampaň, v rámci které začali na anglickém venkově povolovat budování klášterů, většinou tak, že mnichům přidělili nějakou „bezecnou“ půdu, například „v pustině obklopené bažinatými údolími a lesy, v nichž

muselo být alespoň pár usedlostí teprve vybudováno“.⁴¹ (První takový klášter vyrostl u Hastingsu, kde Normané předtím svedli s Anglosasy vítěznou bitvu.) Mniši ovšem netrávili veškerý svůj čas sezením v kaplích a během několika staletí proměnili „stovky tisíc akrů“ v úrodnou půdu.⁴²

Do zemědělství se mniši pustili se stejnou vervou jako do modlení za duše svých mecenášů a stali se vysloveně profesionály. Studovali proces střídání plodin, zabývali se dokonce i metalurgií a celkově se snažili, aby krátký čas, který stráví na tomto přechodném světě, více využili. Než se například objevily kláštery, obdělávali Evropané svá políčka pouze jednoduchými rádlý v podobě zatíženého nože zanechávajícího za sebou jen mělkou brázdu na povrchu. Vzhledem k této skutečnosti mohl rádlu táhnout i jeden jediný oslík, zároveň to ovšem znamenalo, že se nedosáhlo na výživné látky hlouběji v půdě. Při orání s něčím podobným bylo navíc nutné dělat dvě na sebe kolmé brázdy, aby se půda dostatečně obrátila, takže pole pak vypadalo jako mozaika z malých čtverců. Mniši tento proces změnili, jelikož zavedli pluh, daleko těžší nástroj (není vyloučeno, že slovanského původu) sestávající ze tří částí.⁴³ Tou první byla radlice zajíždějící dolů, hluboko do půdy, zatímco druhou horizontální radlice, která do ní vnikala jako obrácené písmeno T a uvolňovala kořeny pod povrchem; za ní pak následovala třetí, svažující se část, odhazující čerstvě zoranou půdu vedle pluhu. Šlo o převratné vylepšení orby, protože pluh s radlicemi dokázal zajíždět i do vlhkých půd na severu Evropy a dostat na povrch živiny a organické látky posilující plodiny, jinými slovy zvyšoval výnosy. Navíc už stačilo dělat brázdy pouze jedním směrem, takže rolníci mohli obdělávat i delší pole, a jelikož už je neomezovaly čtverce, mohli také kopírovat přirozené vrstevnice země, což ji chránilo před erozí. Konečně je třeba se zmínit i o tom, že odhazování zeminy

pouze k jedné straně brázdy pomáhalo zachycovat vláhu, jinými slovy opět docházelo ke zvyšování její úrodnosti.

Pluh se stal stejným přínosem k lidskému pokroku jako vynález kola nebo páry (coby zdroje energie). Tento nástroj ovšem musel být tažen několika zvířaty, takže průměrní rolníci si jej nemohli dovolit a je pravděpodobné, že ještě v roce 1066 tudíž většina z nich orala na svých políčkách pomocí rádlu.⁴⁴ Mniši a další jim podobní si jej však dovolit mohli, takže jej používali.

Kláštéry hbitě přejímaly i další techniku, zejména pro zpracování potravin. Se zánikem římské říše například zmizely z evropské krajiny vodní mlýny, takže celé další generace obyvatel kontinentu si byly v případě obilí nuceny vystačit s ručními mlýnky. Mniši mlýny u řek a potoků zrekonstruovali, přičemž ve chvíli, kdy nějaký nový klášter obdržel zakládací listinu, jeho opat nebo převor si obvykle dal záležet na tom, aby si na mletí zajistil monopol, a to získáním příslušného práva od krále.⁴⁵ Lidé už tudíž nemuseli každý den pracně zrno mlít rukama a mohli se věnovat užitečnějším činnostem, například budování měst.

Trhy a jarmarky

Kláštéry měly i nadále křesťanské pochopení pro chudobu, nicméně s okolním obyvatelstvem udržovaly také velmi komerční vztahy – farmářům jednadvacátého století, připoutaným k firmám podnikajícím v zemědělství, by to bylo povědomé. Opati, uchylující se i k zastrašování, disponovali celým arzenálem právníků a smluv, protože nehodlali připustit, aby někdo pronikal na území, které ovládali.

Dobrym příkladem takovéto mentality mnichů bylo právo na mletí. Z čistě makroekonomického pohledu samozřejmě dávalo smysl, když nutili okolní rolníky vozit obilí do mlýna v klášteře, ty to však rozčilovalo, odmítali platit za práci, kterou mohli s trochou námahy zvládnout sami. Klášterům ovšem příslušné poplatky přicházely velmi vhod, takže opati v mnoha případech využívali gangy agresivních přívrženců, aby rolníky přinutili odevzdat ruční mlýnky.⁴⁶ Někdy mniši dokonce v zájmu svého podnikání nechali pár lidem rozbít hlavy.⁴⁷ Podnikání to bylo rozhodně výnosné – biskupství v anglickém městě Worcester mělo například v roce 1299 větší příjmy z mlynářské činnosti než z jakéhokoliv jiného zdroje.⁴⁸

Dějiny středověku jsou plné podobně ostrých „svatých mužů“. V jiném anglickém městě Glastonbury byl například v roce 1234 mnichy zvolen za opata jistý Michael de Amesbury, člověk, který neměl problém s tím, přinutit třicet dva lidí označovaných za sice jen napůl svobodné, ale do té chvíle bez povinností pracovat pro jeho klášter.⁴⁹ Tento pán si svou výkonnou moc hned začal vychutnávat – připomněl rolníkům nezaplacené nájemy a zabavil jim deset vodních mlýnů, přičemž se odvolával na příslušné monopolní právo, po celá desetiletí přitom neprosazované. Rolníci, připoutaní ke své půdě, nemohli dost dobře požadavky mnichů odmítnout, takže jim nezbývalo než se jen modlit, případně uprchnout do měst, kde je ovšem nečekalo nic než chudoba.⁵⁰

Mniši si také uvědomovali, že vyrábět víc potravin, než kolik snědí, se rovnalo plýtvání časem, pokud nakonec shnilo. Jestliže chtěli vypěstované produkty vyměnit za něco žádoucího, například pergamenový papír nebo celodenní práci zedníka v jejich klášteře, museli je do chvíle, než se daly odvézt, nějak skladovat. Doprava ve středověku ovšem obvykle znamenala

vůz pomalu tažený volem nebo říční člun, a tak se mniši nakonec rozhodli, že budou vařit pivo.

Tento nápoj byl v dávných časech běžný, ale měl tendenci se kazit, což vedlo k nižším výnosům z jeho prodeje. Mniši se tím trápili a začali přemýšlet nad složením piva. Jeden ze způsobů prodloužení jeho trvanlivosti spočíval ve zvýšení procent alkoholu, protože ten zabíjí bakterie, to ovšem vyžadovalo celou řadu pokusů s teplotou a kmeny kvasnic, nemluvě o kocovině po konzumaci většího množství. Více alkoholu v pivě navíc vyžadovalo více cukru, v tomto případě tedy ječmene, takže výrobní proces byl finančně náročnější. Jako levnější se ukázalo řešení přidat nějaký antimikrobiální prostředek, který mniši objevili v květu popínavé rostliny *Humulus lupulus*, rostoucí v bažinatých kotlinách celé Evropy a všeobecně známé pod názvem chmel.⁵¹ Když se jej během kvašení trochu přidá, pivo déle vydrží, při správném skladování i měsíce, což byla dostatečná doba na to, aby šikovný opat s dobrými konexemi v jiných klášterech mohl prodat veškeré jeho přebytky.

Chmel byl znám už celá staletí předtím, než jej mniši začali přidávat do piva. Římané tuto rostlinu konzumovali v její divoké podobě a také s ní plnili polštáře nebo izolovali stěny, zatímco svatá Hildegarda z Bingenu, řádová sestra, mystička a hudební skladatelka, psala ve dvanáctém století o lékařském využití chmelového oleje.⁵² První svědectví o pěstování chmele ovšem máme z Anglie devátého století, kde se ve zbytcích potopeného říčního člunu našly stopy jeho pylu. Ve stejnou dobu byl také poprvé použit coby konzervační prostředek v pivu. V roce 822 opat Adalhard z Corvey osvobodil své mlynáře od povinnosti sbírat chmelové šišky, což by naznačovalo, že tehdy ještě rostly divoce, nicméně vaření piva už s ním počítalo.⁵³ O třicet sedm let později už pak každopádně v Bavorsku vznikaly první chmelnice, které se záhy rozšířily

i do Čech a ostatních částí střední Evropy, kde se pivo stalo hlavním nápojem⁵⁴. V Bavorsku a Čechách se navíc dodnes pěstují „čtyři ušlechtilé druhy chmele“, jakým je například ten žatecký, dodávající značce Plzeňský Prazdroj její aromatickou hořkou příchut.

Ve středověku lidé považovali pivovary za neodmyslitelnou součást klášterů, a oprávněně. V *Knize posledního soudu* z roku 1086, tomto majetkovém průzkumu anglické společnosti vypracovaném na příkaz Viléma Dobývatele, se mimo jiné píše, že mniši v londýnské katedrále sv. Pavla vařili ročně téměř 364 000 litrů piva.⁵⁵ Na toto téma se přirozeně objevovaly i nejrůznější vtipné průpovídky, například tato z roku 1295:

*„Opat z Burtonu připravoval dobré pivo, když se v pátek postil, ale dokud měl nějaké z jiného kláštera, toho svého se nikdy nedotkl.“*⁵⁶

Díky tomu, že pivo vařili mimo jiné z chmele, mohli mniši své přebytky obilí „skladovat“ v podobě tohoto nápoje, a ten pak prodávat třeba i vzdálenějším zájemcům, jinými slovy přeměnili proces rozkladu a fermentace ve svůj prospěch. S dobře prodejným (a dokonce návykovým) produktem v rukou a vypracovaným seznamem kontaktů v ostatních klášterech tak tito lidé obnovili v Evropě obchod s potravinami, který se do té doby týkal pouze luxusního zboží, například šperků nebo hedvábí, a ještě v malém množství. Šlechta pak pro změnu přestala vydělávat pouze na prodeji předražených cetek a začala se zajímat i o obchodování s komoditami.⁵⁷ Mniši přitom nenabízeli jen pivo, ale také sýry připravované z přebytků mléka, víno z hroznů a med. Do Evropy se prostě vrátil obchod s potravinami, což bylo nejvíc znát v trhových městech jako St. Denis nedaleko Paříže.

Dnešní tzv. historické jarmarky s jejich obrýlenými děvečkami a pečenými stehny z krocana mají s těmi původními středověkými společné dvě věci – zuřivou snahu na účastnících maximálně vydělat a regulaci. V současné verzi přitom jejich organizátoři neinkasují pouze za kožené korzety a tetování rostlinným barvivem, ale také za pizzu a nealko nápoje. I středověcí mniši ovšem věděli, že obchod s potravinami je vážná věc, zatímco světským vládám bylo a je i nyní pro změnu jasné, že si výrazně přilepší, když budou mít právo vydávat povolení k jejich prodeji. V merovejské Francii navíc panovníci disponovali také právem schvalovat trhy, král Dagobert jej například v roce 629 údajně povolil klášteru v St. Denis. Formulacím v příslušné výsadní listině by dnešní právníci nepochybně tleskali:

„Ve vaší starostlivosti a prozíravosti nechť je vám známo, že jsme na počest našeho velkolepého pána a patrona Denise rozhodli, že se jednou za rok během mše, která připadá na devátý říjen, může konat jarmark pro všechny kupce žijící v našem království, jakož i pro ty přicházející zpoza moře. Toto shromáždění se bude konat na cestě vedoucí do města Paříže, v místě zvaném Vrch svatého Martina. O tomto jarmarku budou vědět lidé zodpovědní za jeho průběh, jakož i všichni občané našeho království, zejména však ti, kdož připlují zpoza moře do přístavu Rouen a přístavu Vic s cílem nakoupit víno, med a barvivo z mořenového kořene.“⁵⁸

Žádné peníze se přitom samozřejmě nevydělaly, pokud nepřišli lidé, takže potenciální zákazníci museli být vyzýváni k účasti, někdy i pod pohrůžkami. Kupci, kteří se pokoušeli prodávat své zboží jinde než na výše zmíněných trzích, zase dostávali pokutu hned dvakrát, jednu od krále a jednu od kláštera

(ten navíc vybíral na cestách vedoucích k trhu mýtné, čímž se církev opět obohacovala).

Jarmark v St. Denis, za časů karlovské dynastie největší v Evropě, nebyl jen místem, kde jste si mohli koupit uzeniny; podobal se dnešním supermarketům Walmart, tedy prodejnám, v nichž agresivní podnikatelský plán vytváří širokou nabídku produktů. Na tomto trhu si tak například hospodyně z Paříže mohla koupit holandský sýr a saský prodejce vlny pro změnu vypít džbán vína pocházejícího z Mohuče.

Jarmarky byly natolik lukrativní záležitostí, že se někdy kláštery dopustily i hříchu. Mniši z toho v St. Germain des Prés například v devátém století zfalšovali královskou privilej umožňující jim takový trh uspořádat, a dokonce na příslušném dokumentu uvedli datum ze století sedmého. Prospěch z takového podvodu prostě za trochu toho pokání stál.

Poté, co si středověcí opati upevnili svůj monopol na zpracování potravin, co investovali do nových zemědělských technologií a co usilovně pracovali na tom, aby ovládli tehdejší maloobchod, vytvořili prostředky umožňující vznik ekonomiky přinášející vyšší zisk díky většímu objemu výroby a služeb. To vedlo k možnosti vzniku rozsáhlejších a výnosnějších polností, než jaké existovaly od pádu Říma. Vedení klášterů si navíc uvědomilo, že jarmarky jim budou vydělávat ještě víc, když se budou specializovat, takže jednotlivé oblasti začaly být postupně ztotožňovány s určitými konkrétními produkty, na jejichž prodeji všichni bohatli.⁵⁹ Zemědělské usedlosti se tedy rozšiřovaly, zatímco zalesněné plochy zmenšovaly, rostla města a společnost už disponovala časem i penězi na budování katedrál a plození i živění většího počtu dětí.

Podobnou roli jako dříve kláštery, tedy pomineme-li služby duchovního rázu, dnes hrají povýšenecky se chovající korporace, které operují v oblasti agroprůmyslu. Tyto velké firmy

ovládají vstupy používané farmáři, způsob obdělávání půdy i to, kam výrobky směřují. Je to starý systém a stejně jako kláštery i ony vydělaly na zpracování potravin velké peníze. Dotyčné korporace prostě výrazně ovlivňují, jak se lidé na Západě stravují, přičemž většina pokrmů končících na jídelních stolech pochází od jen velmi malého počtu výrobců. Játka dodávající přes 80 % veškerého amerického hovězího masa ovládají pouze čtyři společnosti a stejný počet jich vlastní 60 % všech obilních sil ve Spojených státech, zatímco tři vyvážejí 81 % kukuřice a 61 % sóji vypěstovaných v této zemi. Velké firmy působící v zemědělství a potravinářském sektoru se navíc rozrůstají, mezi lety 1989 a 2002 například čtyři rozhodující, které mají coby předmět svého podnikání vepřové maso, navýšily svůj podíl na americkém trhu z 34 % na 59 %. Pod jedním vlastníkem také obvykle fungují dodavatelé osiva i laboratoře zabývající se hnojivy, takže jedna korporace může klidně coby součást svého zaměření zvířata krmit, zabít i nakonec „rozemlít do frankfurtských párků“.⁶⁰

Ve světle takových statistických údajů přirovnávají současní analytici agroprůmysl k přesýpacím hodinám, jelikož potraviny pocházejí od tisíců farmářů a končí dokonce u milionů spotřebitelů, ale zpracovává je ani ne půltucet společností. Ten samý model přitom používali i opati, kteří když se ve své době podívali z oken kapitulních síní, viděli pšeničná pole, mlýny i mnichy, jak obojí obhospodařují. Kláštery s pomocí techniky rozšiřovaly pěstování a výrobu a tím zvyšovaly své příjmy, stejně jako my dnes konzumujeme to, co by se dalo nazvat výsledkem nějakého průmyslového procesu.⁶¹ Mnichům bylo jasné, jak ziskovou záležitostí je ovládat využívání půdy, semen a vody a dosahovat výnosů díky monopolu na mlýny a jarmarky. To platí i o dnešních korporacích. Současný farmář soutěží s ostatními, aby prodal své výrobky, a zároveň

čelí čím dál dražším vstupům poskytovaným těmi samými firmami, které jeho produkty nakupují, takže sociologové zabývající se venkovem to nazývají „kolotočem úmorné práce“.⁶² V podobně těžké situaci byl i středověký zemědělec orající v potu tváře rádlm a hledící na pluh v klášteře sousedícím s jeho políčkem.

Technika samozřejmě stála spoustu peněz a stojí i dnes. Pokud si tehdy drobný rolník nemohl dovolit více volů k tažení pluhu, musel své dosavadní činnosti zanechat a prchnout do města, tak jako si současní farmáři nemohou vždy dovolit koupit nejnovější osivo nebo dostatek půdy, aby dosáhli rozumného zisku. Dnes stejně jako kdysi ztrácejí farmáři, kteří se nechtějí nebo nemohou spojit s velkými zemědělskými a potravinářskými kolosy, přístup na příslušné trhy. Nejúspěšnější jsou ve složitém systému vztahů tvořícím velkou potravinovou říši specializující se zemědělci prodávající levně jeden jediný produkt firmě schopné distribuovat ji se ziskem.

Je ale vznik celé společenské vrstvy utlačovaných a zadlužených farmářů, ať již středověkých, nebo těch současných, přijatelnou cenou za dostatečně velké a různorodé množství potravin k uživení civilizace? Jistě, ovšem pod podmínkou, že takový systém funguje, v případě mnichů to však neplatilo.

Kyvadlo se zhouplo

V desátém století vytvořily větrné mlýny, jarmarky a pivovary (jakož i mlékárny, pekárny, solivary a vepřiny nebo třeba včelí úly) systém, v němž už se mnozí Evropané nemuseli spoléhat pouze na to, co si sami vypěstují. Řada lidí dostala peníze, případně byla donucena, aby svá pole přenechala „profesionálním“ zemědělcům, a přestěhovala se tudíž do měst. Ta ještě

o pár století dřív všude kromě starých centrálních oblastí římské říše zanikla, nyní se však opět začala objevovat, třeba Dorestad v Nizozemí nebo York v severní Anglii.⁶³ Následně se vynořily i problémy, například v podobě Vikingů (kteří York na nějaký čas obsadili), ale všeobecně vzato kráčela tehdejší společnost vytrvale ke stabilitě a bohatství, prostě vstříc pokroku.

V té době už taky „dobu temna“ vystřídal „vrcholný středověk“, takže nové kláštery vyrůstaly po stovkách, zatímco v obchodních centrech jako Oxford, Paříž, Bologna a Salerno vznikaly univerzity a zkvétala nádherná architektura. Křesťanská víra a peníze z obchodu s potravinami se pak spojily do mistrovského klenotu v podobě katedrály v Chartres, všeobecně uznávané coby vrcholné dílo středověkého umění a stavby, která měla jako první na světě viditelný opěrný systém.

Lidé také začali mít víc dětí. V roce 650, kdy v Evropě vrcholilo ponuré období barbarských nájezdů, klesl počet jejich obyvatel na zhruba pět a půl milionu, o šest set let později však stoupl na přibližně třicet pět milionů.⁶⁴ Otcí novorozeňat pravděpodobně nebyli mniši (i když řada duchovních přispívala do genofondu vydatným způsobem), vyšší porodnost však rozhodně dokazovala zlepšení životní úrovně na kontinentu. Prosperovat navíc nezačala jen města, ale i venkov; rolníci se začali přesouvat z nížin výše, kde mýtili nevyužívané pozemky, aby na nich mohli pěstovat různé plodiny.

Pozitivní roli navíc sehrály geologické poměry. Úrodná půda v severní Evropě se nikdy nedočkala obdělávání, dokonce ani Římané ne, protože rádlá byla příliš slabá na to, aby pronikla obrovským množstvím kořenů. Mniši zde ovšem nasadili své voly a solidní pluhy, takže to, co pak sklízeli, bylo vynikající kvality. I řada těch polí, která obdělávali již Římané,

ležela ostatně celá staletí ladem, takže doslova překypovala organickými látkami a tudíž plodností.

Bohaté zemědělské výnosy také zvyšovaly v Evropě porodnost, jak už jsme se zmínili, to ovšem nemohlo trvat dlouho. Nabídka potravin založená na nějakém dočasném stimulu, v tomto případě využití po celá staletí rostoucí úrodnosti půdy, nakonec vždy klesne na úroveň, která má větší pravděpodobnost se udržet. Technika v podobě pluhů, jakož i střídání plodin a specializace jednotlivých hospodářství na konkrétní produkt, dotyčný boom nějakou dobu udržovaly při životě, ale jak se středověk blížil ke svému vrcholu, začaly půdě opět chybět výživné látky. Půdu, ještě o generaci dřív úžasně rodící, začala postihovat eroze, takže výnosy klesaly, a to samé lze konstatovat i v případě počtu obyvatel.⁶⁵

Středověké potravinové říši samozřejmě pomohlo podnebí, které bylo stejně jako v případě té římské v předchozích stáletích po celou dobu teplé, ale ne přespříliš (viz kapitola druhá). Vikingové v této době kolonizovali Grónsko a jiní Evropané, vedeni příkladem mnichů, zjistili, že jsou schopni obdělávat půdu ještě před jednou či dvěma generacemi příliš suchou a mrazivou, než aby mohla dávat úrodu.⁶⁶

Ve dvacátých letech třináctého století už se ovšem začaly objevovat náznaky blížícího se poklesu, dávno předtím, než byla alespoň formálně vysvěcena katedrála v Chartres. Prodejci, kteří na jižním konci hlavní chrámové lodi nabízeli dřevěné uhlí, šli nahoru s cenou, a to samé udělali i obchodníci s trámy, krovy a fošnami, protože dřeva už se prostě tolik nedostávalo. Také vinaři, nalévající zahálějícím zedníkům i ostatním stavebním pracovníkům v severní části katedrály, si museli říct o více drobných, protože úroda hroznů ve srovnání s minulými dobami poklesla.

V nejúrodnější oblasti Francie, která byla jakousi pýchou tehdejší civilizace, docházelo k odlesňování a ke stálému doprovodnému jevu tohoto procesu, totiž erozi. Zatím se ještě nekonala žádná katastrofa, ale v pečlivě utvořené vizi mnichů o tom, jak by vše na Zemi mělo fungovat, už se objevovaly první trhliny. Vinu za blížící se pád přitom nesli ti nejzbožnější a nejpracovitější mniši ze všech, totiž cisterciáci.

Svatého Bernarda z Clairvaux přivedlo k vybudování nového řádu spravedlivé rozhořčení. Bohaté benediktinské kláštery podřízené opatství ve městě Cluny z hloubi duše nenáviděl, přičemž k obzvláště zdrcující kritice si vybral způsob, jakým se jejich obyvatelé stravovali:

„Nosí se jeden chod za druhým. Chybí jen maso, ale jako náhradu dostávají mniši dvě obrovské porce ryby. Možná si říkáte, že by jim mohla stačit jedna, ale i pouhá myšlenka na něco takového u nich mizí ve chvíli, kdy se pustí do té druhé. Kučari přitom vše připravují s takovým uměním a mazaností, že čtyři nebo pět pokrmů, které již byly zkonzumovány, nejsou žádnou překážkou k tomu, co má následovat, a nasycení nebrání chuti na další jídlo... Nabídka toho, co se klade na stůl, je totiž nesmírně vábná, a žaludek si tudíž neuvědomuje, že dochází k jeho přetěžování.“⁶⁷

Tento člověk i mnozí jeho současníci neměli žádné pochopení pro gurmány, zastávali názor, že benediktini jsou prohníli, že zapomněli na své začátky v egyptské poušti. Podobně jako náboženští reformátoři předtím i potom chtěl i Bernard vrátit církev k prostému a jednoduchému ideálu chudoby a modlitby, takže v roce 1115 ve městě Citeaux společně se svými stoupenci přetvořil tyto myšlenky do založení nového řádu. Cisterciáci, jak se začali nazývat, vedli asketický život;

stěhovali se do divočiny, aby se vyhnuli svodům měst, a půdu v přírodě obdělávali sami, nepronajímali ji zemědělským pachtýřům. Jeden z jejich kritiků té doby se v následujícím textu obdivuje, jaké měli pracovní nasazení, ale nemá valné mínění o tom, nakolik jsou ve svých úmyslech upřímní:

„Dostanou díky velkému předstírání nevinnosti a také díky dotěrnosti, kdy je v jejich projevech každým druhým slovem Bůh, od nějakého bohatého člověka bezcenný, dokonce nenáviděný pozemek v srdci rozsáhlého lesa. Stromy následně pokácení a zbaví pařezů, načež dřevo úhledně srovnají; křoviny pak uvolní místo ječmenu a vrby pšenici nebo vinné révě. Není přitom vyloučeno, že jejich modlitby musí být trochu zkráceny, aby měli na veškerou takovou činnost dost času.“⁶⁸

Cisterciáci bývají často přirovnáváni k dobyvatelům amerického Západu, jelikož si také usilovnou prací podmaňovali divočinu, pravda je však trochu jiná. Šlo spíše de facto o podnikatele v zemědělství, a i když se označovali za askety, ve skutečnosti se stali neuvěřitelně zámožnými majiteli půdy (na rozdíl od „žebravých“ mnichů, například františkánů, kteří si z chudoby neudělali byznys).⁶⁹

Cisterciáci praktikovali to, co se nazývalo „farmářským hospodařením“, kdy na určitém výchozím místě postavili několik budov a odtud se dál rozšiřovali zabíráním okolní půdy. Díky této expanzi, jakož i produktům, které na zkulturněných pozemcích pěstovali, a skutečnosti, že coby příslušníci církve jí nemuseli odvádět desátky, nahromadili obrovské bohatství.⁷⁰ Během jedné nebo dvou generací se stali zámožnějšími než benediktini, takže na scéně se nakonec objevila nová skupina reformátorů obviňujících je z prohnulosti, protřelosti a odklonu od úzké cesty, kterou se ubíral evangelista Matouš

(„Chceš-li být dokonalým, jdi a prodej, co máš, něco však dej i chudým a budeš mít v nebi poklad“).

Cisterciáci byli po nějaký čas velmi úspěšní, v Evropě ovšem zanechali největší stopu tím, že dokončili práci benediktinů a pokáceli všechny její lesy. To vedlo k definitivnímu vzepětí zemědělství, kdy se ve středověku zabrala panenská půda na tomto kontinentu. Opět ovšem nešlo o udržitelný jev, zde již zmíněná *Kniha posledního soudu* z roku 1086 například uvádí, že příhraniční vřesoviště v hrabství Yorkshire jsou z valné části opuštěná. Na druhou stranu z panských záznamů o několik stovek let později vyplývá, že za výše zmíněných řeholníků došlo k masivnímu rozvoji agrární činnosti, jelikož byly zúrodněny „stovky tisíc akrů“ půdy.⁷¹ Arcijáhen Gerard z Walesu v této souvislosti někdy v roce 1200 napsal:

„Usadte cisterciáky na nějakém pustém místě ukrytém v přerostlém lese a o rok či dva později tam najdete krásné kostely a klášterní budovy včetně takového množství majetku a bohatství, jaké si jen dovedete představit...“⁷²

A přesně to se na vřesovištích v Yorkshire stalo. Kláštery v této oblasti sice král Jindřich VIII. později nechal odstranit, ale zůstaly po nich zarovnané a odvodněné plochy, zatímco dříve tam byly neprůchodné lesy a ostružiní. Dnešní část severoanglického Leedsu, kterou kdysi vymýtili a zplanýrovali mniši z opatství Kirkstall, aby tam mohli pěstovat plodiny a následně je vozit na trhy v tomto městě a také v Yorku, je mimochodem v současné době sportovním areálem jedné střední školy a ze všech stran k němu doléhá hluk automobilové dopravy. Hrabství Yorkshire prostě díky obchodování cisterciáků s potravinami přestalo být divočinou.

Kyvadlo se vrací zpět

Ve chvíli, kdy cisterciáci vymýtili lesy v Yorkshiru nebo v Čechách, ceny pozemků v Evropě vzrostly. Poptávka po potravinách ve městech byla přitom čím dál větší, takže vyvstala nutnost zorat i nekvalitní půdu plnou křovisek nebo tu, která se nacházela na vyvýšených místech. Když ovšem vykácíte les v kopcovité krajině a začnete místo něj pěstovat plodinu vyžadující obdělávání, je to zaručený způsob, jak dotyčnou půdu vyčerpat a vyvolat na ní erozi, což znamenalo, že výnosy zde časem poklesly. Mniši ale své zemědělské usedlosti čím dál víc rozšiřovali, takže nakonec se pustili i do zorání ploch ve vyšší nadmořské výšce, kde se dřív pásly ovce a skot, jejichž vylučovací ústrojí tamní půdu bez větší námahy hnojila. Když však zvířata odešla, vítr ji ještě rychleji odnášel pryč a déšť ještě rychleji smýval.

Vážné následky odlesňování a vyčerpání půdy se objevily právě v době, kdy množství obyvatel v Evropě překonalo nejvyšší počet za vlády Římanů. Plodnost středověkých žen totiž stoupala prudce vzhůru a jejich děti přežívaly díky silné ekonomice, za níž stáli mniši, konkrétně díky hojnému množství potravin, které dodávali. Hospodářství v kláštorech dokonce prosperovala tak dobře, že čím dál méně obyvatel venkova dokázalo uživit čím dál více lidí ve městech. Do oběhu se ovšem dostával také stále větší počet peněz, protože králové a opati si kupovali drahé kamenné domy a to něco stálo. Mince se razily ze stříbra dobývaného v nových dolech na okrajových územích kontinentu, zejména ve východní Evropě, což mělo negativní dopad na okolní krajinu, protože se kvůli jejich otvírání kácely stromy a silně znečišťovala voda chemikáliemi používanými

při tavicím procesu. Větší množství oběživa navíc zvyšovalo ceny, a když se k tomu přičetlo odlesňování a skutečnost, že víc se muselo platit i za palivo, byla výsledkem inflace trvající v Evropě dvě stě let.⁷³

Od roku 1100 začaly být kvůli nižší nabídce a naopak větší poptávce (v tom druhém případě milionů lidí) dražší především dřevo a potraviny, až už bylo na konci třináctého století jídla jen nepatrně víc, než kolik se ho zkonsumovalo. Když tehdy tudíž v nějakém roce poklesla úroda o 10 %, znamenalo to hlad, a když o dvacet, nastal hladomor.⁷⁴

A pak se zhroutil tehdejší finanční systém. Banky v toskánské Sieně po celá staletí hojně půjčovaly evropským panovníkům, konkrétně na budování armád a vedení válek, ve třináctém století už to však s penězi nejen na výdaje spojené s potřebami jezdeckta nebo na křížácké výpravy, ale také na architekturu přehnaly. Když navíc poklesla sklizeň obilí a šlechta nebo města přestaly splácet své úvěry, finanční ústavy zkolabovaly, například Gran Tavola, který založil Orlando Buonsignori, něco jako tehdejší Rothschild. Majitelé nemovitostí se zase zoufale snažili uhradit své dluhy, což vedlo k prudkému růstu nájmu, a mimo jiné se také zastavily stavební práce na úžasně katedrále v Sieně. Půjčování peněz se sice okamžitě ujaly banky ve Florencii, ale ani ony neměly o moc větší štěstí, nesplácení půjček se prostě stalo běžným jevem.

A pak přišly ještě horší věci. Rolníky vždy ohrožovalo špatné počasí a kolem roku 1300 skončilo „teplé období středověku“, jehož příčinou byla zřejmě kombinace působení skvrn na slunci, erupcí vulkánů a narušených oceánských proudů v důsledku rozpouštění se arktického ledu. Většina Evropanů si blížících se mrazů ani nevšimla, a pokud ano, pravděpodobně je přešli mávnutím ruky coby boží rozmar, ovšem napří-

klad na Islandu spadly teploty hluboko pod nulu a v Grónsku v důsledku obrovského chladu zanikla sídla založená Vikiny.⁷⁵ Pro většinu Evropy začala klimatická krize naplno bouřit uprostřed léta v roce 1314, kdy došlo k příliš velkým a také dlouho trvajícím deštům, které udusaly dozrávající úrodu, takže ta ještě před posečením shnila. Sklizeň obilí, jak se nakonec ukázalo, přišla pozdě a byla příliš krátká, a následující rok se situace ještě zhoršila. Hroutily se hráze na vodních tocích, do polí a pastvin se vylévalo moře a později na nich převzaly vládu lesy, a epidemii roznesené mongolskými nájezdníky, možná šlo o antrax, se podařilo usmrtit značnou část hospodářských zvířat.⁷⁶ V Anglii osminásobně vzrostla cena pšenice.⁷⁷ O dva roky později se pak deště spustily znovu a Evropu zachvátil největší hladomor v jejích dějinách.

Jako první samozřejmě umírali chudí lidé. Když velká opatství a hrady zavřely své brány, začali kronikáři zaznamenávat hrůzné případy kanibalismu, kdy se dokonce ze hřbitovů tajně odnášela domů těla zesnulých. Nemoc, kterou vyvolávaly závadné potraviny, popsal britský mnich John de Trokelowe:

„Choroba podobná úplavici, způsobená konzumací zkaženého jídla, oslabila téměř každého člověka, takže následovaly vysoké horečky nebo záněty v krku. A tak lidé otrávení takovou stravou podléhali a po pozření jedovaté hniloby umíral i dobytek a další zvířata.“⁷⁸

Ve městě Ypres s přibližně 25 000 obyvateli se tak mezi květnem a říjnem 1316 uskutečnilo 2 794 pohřbů uhrazených touto obcí. V důsledku hladomoru navíc okamžitě docházelo k organizovanému lupičství, bezpráví a válkám, což nutně vedlo k výbuchům náboženské nespokojenosti. Silně věřící

společnosti středověké Evropy stačilo málo, aby tyto pohromy začala vnímat coby činnost trestajícího Boha, což jistý anglický autor formuloval následovně:

„Když Bůh viděl, jak je svět příliš pyšným, seslal na Zem nedostatek a postaral se, aby ta nouze udeřila plnou silou. Bušl pšenice nyní stál čtyři šilinky nebo i víc, zatímco dřív si jí za takovou sumu mohli lidé koupit klidně i osmkrát tolik... A pak ti, co se tak hlasitě smáli, zbledli, a všichni namyšlení se stali poddajnými. Když přitom lidé slyšeli, jak chudí nařikají a volají ‚Běda! Umírám hlady!‘, jejich srdce možná krvácelo.“⁷⁹

K jedné z výrazných reakcí na hladomor došlo ve Francii, kde masa rozzuřených rolníků napodobila rebely, kteří si říkali Pastoureaux. Ti o sedmdesát let dříve svérázným způsobem pomstili sérii porážek krále Ludvíka IX. ze strany muslimů, jelikož vypálili velký počet francouzských měst včetně kostelů. Druhé povstání, jehož se účastnilo asi 40 000 hladových lidí, navíc velmi pevných ve své křesťanské víře, bylo ovšem ještě mnohem ničivější. Rolníci obviňující z nedostatku jídla krále Filipa V. táhli pod vedením osob zbavených kněžství na Paříž a přitom v krajině řádili jak zběsilí. Cestou si tito křížáci nechávali obzvláště záležet na tom, aby zabíjeli Židy a malomocné, takže v městečku Verdun-sur-Garonne se pět set prvně jmenovaných raději vzájemně zardousilo, než aby padli do rukou rebelů.⁸⁰ Nakonec povstalce rozprášila armáda a stovky z nich pověsila na stromy po celé jižní Francii. Ti ovšem představovali něco víc než jen spontánní výbuch apokalyptické davové psychózy – podobně jako zčernalá zimní pole a prázdné zemědělské usedlosti byli důsledkem hladomoru a jejich živelné chování způsobily prázdné žaludky.

Kolem roku 1316 pravděpodobně zemřelo hlady 10 % všech Evropanů.⁸¹ Ještě horší časy přitom měly teprve přijít, jelikož

v říjnu 1347, pouhou jednu generaci po hladomoru, se na Sicílii objevil černý mor. Během roku tato nemoc postoupila vzhůru Apeninským poloostrovem, načež se z Itálie rozšířila přes Alpy i Pyreneje, aby v červnu 1348 zdevastovala Francii, v provincii Anglii a začátkem roku následujícího dokonce dorazila až do Skandinávie. Epidemii způsobil hladomor, špatné počasí a churavá ekonomika.⁸² Do každého údolí a stavení odsouzených k záhubě se ovšem mor dostal tehdejšími silnicemi, těmi samými, které předtím mniši používali při svém obchodování s potravinami.⁸³

Ve chvíli, kdy bakterie *Yersinia pestis* přešla z blech na krysy a z těch se dostala na člověka, přestali lidé na rozdíl od předchozích generací žít v poklidné izolaci. Ve čtrnáctém století už totiž byla evropská města propojena kypícím obchodem, jemuž se s takovou oddaností věnovali mniši, takže nositelé moru – možná právě řeholníci, když pomalu vezli své pivo na trh – nakazili osazenstva klášterů i vesnic od Sicílie po Skotsko. Zmiňovanou bakterii prostě roznášel prostřednictvím piva a sýrů obchod s potravinami. To, že se mor, kterému následně podlehl 20–45 % Evropanů, objevil zrovna v Itálii, je přitom důsledek tehdejších nedostatečných celních kontrol. Nákazu totiž na Sicílii přivezly neblaze proslulé janovské lodě z Krymu, kde se účastnily obchodu s otroky z východní Evropy, ale také s kořením dopravovaným tam po hedvábné stezce, po němž byla v Evropě poptávka. Obchod s potravinami jednoduše dostal na evropský kontinent společně se zrnky pepře i tzv. černou smrt.

Evropané oslabení léty hladu a potácející se ekonomikou umírali po milionech.⁸⁴ Ceny potravin byly horentní už od chvíle, kdy začal hladomor, ale během epidemie navíc zůstala mnohá pole ležet ladem, což dál snížilo nabídku. Poté, co mor ustoupil a odklidila se mrtvá těla, obchod opět našel svou rovnováhu. Během nákazy přitom zahynulo tolik lidí, že o těch

pár vozů s chlebem, které vždy dorazily na trh, už se zákazníci tak neprali, a ceny tudíž klesly. O život přišla i velká část pracovních sil, takže stouply mzdy těch, kteří nezemřeli, a jelikož měli k dispozici více peněz, zjistili, že se mohou dobře najíst a ještě si dovolit koupit jiné věci, jinými slovy obnovila se potřávka i po jiném zboží, než byly potraviny.

Dostatek finančních prostředků i jídla znamenal, že už neexistovala ekonomická potřeba mořit se s oráním na vrcholcích kopců nebo naopak v úžlabinách obdělávaných v uplynulých sto letech. Lidé také změnili jídelníček a místo obilí, které vyžaduje někoho, kdo bude dlouhé hodiny orat, sít, sklízet, mlátit i vykonávat další nutné činnosti, našli zemědělci zalíbení v potravinách vyžadujících méně fyzické námahy. Obnovil se chov dobytka, který byl od chvíle, kdy agrární revoluce mnichů začala prosazovat intenzivnější využívání pozemků, v úpadku. Na pastvinách dříve zbarvených do zlatova, jelikož na nich rostl ječmen, ale nyní plných jetele, takže zelených, se objevil skot a ovce. Půdy se dokonce najednou dostávalo tolik, že umožňovala i něco neobvyklejšího. Králíci byli dlouho považováni za jakousi exkluzivní záležitost, za zvířata, která si mohla dovolit chovat pouze šlechta, protože vyžadují spoustu místa, kde si mohou hopkat a okusovat trávu, nemluvě o tom, že nemají moc výživné maso. Poté, co zmizela morová epidemie, byste však naopak jen obtížně hledali zemědělskou usedlost bez kotců a nad novou Evropu stoupal kouř z hrnců, v nichž se vařil králík s cibulí, předtím marinovaný v octu a víně.⁸⁵

Je velmi obtížné si představit všechnu tu hrůzu a pohromy panující ve čtrnáctém století. Eroze půdy, mor, změna podnebí, dramatický růst obyvatelstva a chudoba byly tak katastrofální, že hromadným účinkem mohly středověkou civilizaci klidně zničit. V dnešní době by člověk asi pociťoval něco srovnatel-